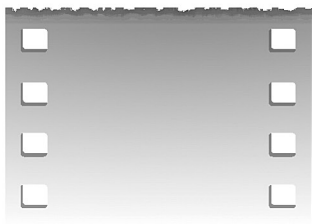

ГУДИ-ГУДИ

Кисса

...У дара ишкарисидан овлок макотидан
эжкам-дуркам тошларга оёк кийиб лркиллай-
лркиллай сув бэйига түшиб келади...

...Морина жой: эхтийт бфмасакиз,
жарга кулаб кетиши хет ган эмас.

Яқин-яқингача қайси даврага кирма-
йин, орада энг ёши мен бўлиб чиқардим.
Бугун қарасам – кўпчилиги мендан ёш...
Ажабо, қачон, нега бундай бўлди?

*...У дара ичкарасидаги овлоқ маконидан яккам-дуккам
тошларга оёқ қўйиб лўкиллай-лўкиллай сув бўйига тушиб
келади.*

*Тоғ булоқларидан тўпланган сув мўъжиза йўллар билан
кориз орқали ўтиб дара оғзида чоғроқ кўл ҳосил қилган. Кўл
сатҳида вижир-вижир доира ясаб, икки харсангтош ора-
сидан бир тегирмон сув пастга оқади.*

*Қирғоқда қўққайиб у бир нафас кўлга тикилади, сўнгра
шошилмай иштонбогини ечади-да, сувга қараб чоптириб
юборади. Шу асно этакка – қишлоқ тарафга тантанавор
назар ташлаб қўяди.*

*Ишини битириб бўлгач, кўл лабига чўнқайиб ҳовучлай-
ҳовучлай сувдан ичади...*

* * *

– Маймун нариги дунёга кетганига минг йил бўлди,
бориб нима қилдик! – дейди Маҳмуд боғбололик Салом
чопағоннинг таъзиясидан чиққанимизда.

– Шуникига бориш керак-да, оғам, – дейман мен. Май-
муннинг ўлганини эшитиб кечадан буён хаёлимда нималар
айланаётганини у қаёқдан билсин!

Шеригим мошинасини истар-истамас боғ-боғот оралаб
тоғ томон кетган тошлоқ торкўчага буради.

– Ўлган одамни ёмонлаб бўлмайди дейдилар-а, нимага?
Ёмонни ёмон дейиш керак-ку!

– Одам-да, жўра, одам, – деб қўяман хаёлчан. – Тирилиб келиб ўзини ҳимоя қилолмаса!

– Маймунга айланган одам денг!

Қулоғимга шу тобда бирон гап кирмайди.

* * *

Маймун синфда энг орқанги қаторда ўтирарди. Олдинда бўлса, доскани тўсиб қўйиши тайин эди-да. Найнов, суяги бузук, бесўнақай. Жимгина ўтирса ҳам кошки экан: гоҳ ёнига узалиб қўшни партадаги Мастура дарознинг сочидан тортади, гоҳ олдинги қаторга шох ташлаб биров тиш уриб турган олмами-беҳига чанг солади. Ўқитувчи кўриб қолиб танбех бергудек бўлса, тиржайган қўйи дўриллайди: “Их, их, нима қиппан?”

У бизлардан тўрт-беш ёш катта, кўпимизнинг ё опа, ё ака-миз билан ҳам синфдош бўлган. “Суриштириб кўринглар, бу ҳали биронтангнинг отанг биланми, энанг билан ҳам бирга ўқиган чиқар, – дер эди таптортмас Маҳмуд. – Билимга ташна-да, ўқиб чарчамайди”. Бунақа гапларга Маймун парво қилмайди, “их-их”лаб тиржайиб тураверади, жуда жонидан ўтказсангиз, “Салага!” деб қўяди, бас. Ё гапнинг фаҳмига етмайди, ё иззат-нафс деганини худо кўп кўрган. Овсар, довдиррок. Маймун-да. Бўлмаса-ку, Маҳмудга ўхшаганлар унинг дамигаёқ учиб кетади-я!

У мактабга онда-сонда келарди – бир эшак овора, ам-масиникига тоғдан тезагу сомон ташимокдан ортмайди. Келганида ҳам липпасида титилиб кетган аллақандай дарслик, қўйлагининг ичида неча букланган бир дафтар, холос. Ручка-қаламни дарс маҳали униси-бунисининг қўлидан тортиб олади. Лекин на бир нарса ёзади, на бирор нарса ўқийди. Чамаси, ўқиш-ёзишни ҳам билмасди у. Ўлгудек нўноқ, “тупой” (Маҳмуднинг гапи).

Қарангки, шу туришида Маймун унча-мунча ўрисча чулдираб қоларди. Айниқса, сўқишларини қойиллатарди. Калхонадан ўрганиб келган. Оғзимиз очилиб ҳавас билан термилсак, “Их-их, тўти Катия бутининг орасига олиб бир қисса, хитойчаям гапириб юборасан!” дерди у.

Маймун Райма (Раҳима – Райима) битлиқи билан ёнма-ён ўтирарди. Шўрлик қизнинг битини биров ушлаб кўрмаган, лекин бошидаги рўмоли доим қийшайиб, кўски, ночорроқ кийимда юрганига “бит-мити ҳам бўлса керак” деган хаёлга борарди одам. У қишлоқнинг бир чеккасидаги ташландик, дару деворсиз хайхотдек чорбоғда кўзи ожиз момоси билан яшарди. Ота-онаси ким, борми ўзи, бўлса қаерда – биров билмасди. Райма битлиқи бор, унинг кўр момоси бор, тамом.

Пича тайтвуроқ бу қиз ҳам “ака-опаларимиз билан ўкиган”лар сирасидан, Маҳмуд айтмоқчи, “Ё” синф ўқувчиларидан эди.

Баъзан дарснинг қоқ ўртасида Райма бетини чангаллаб, пиқиллаб синфхонадан чиқиб кетар, ўқитувчи “Тожикулов!” деб бақирса, Маймун шифтдай бўлиб тиржайиб турар эди: “Иҳ, иҳ, нима қиппан мен? Ўзи-ку, ўзи оёғини оёғимга ошириб ўтирди!”

Райма битлиқи шу кўйи ҳафталаб мактабга келмай кўярди. Бора-бора буткул кўринмай, бор-йўғи ҳам эсимздан чиқиб кетди. (Ҳозир бормикан? Бўлса, қаерларда у шўрлик, бенаво синфдошим?)

Маймун аммасининг уйида юрарди. У ҳам ғирт етимча: на отаси бор, на онаси. Бундан кўп йиллар бурун отаси бир кеча онасини чавоқлаб ташлаб, қўлида қонга беланган қассоби пичоқ, ўз оёғи билан милисахонага борган, кейин туман марказидаги чорбоғда очик суд бўлиб, қамалиб кетган. Судини ўзим кўрмаганман-у, аммо ўшандаги бири биридан хунук шов-шувлар қулоғимда қолган: отувга ҳукм қилинибди, отилармиш; йўқ, тирик экан, йигирма беш йилга кесилибди; Сибирга жўнатганмиш, самолётда қишлоқ устидан ўтаётиб ҳовлисини мўлжаллаб хат ташлаган экан, хат тўппа-тўғри келиб чалпак пишираётган Майрам кампирнинг (онаси) қозонига тушибди, унда “Қайтиб келиб у ғарзотнинг бор уруғ-аймоғини пичоқдан ўтказмасам, энам хотиним бўлсин!” дея қасам ичиб ёзган эмиш; йўқ-йўқ, аллақачон отилиб кетган у, хўп денг энди, ўтган йили айни мана шундай саратон кунларида отилган, а-аник! Ва хоказо.

Мен бу гап-сўзларни ҳамиша гавжум, ҳамиша қизғин мачит-магазин айвонидаги гурунглاردан билиб олганман, албатта. Бола ҳолимга.

Нимаям дердингиз, Маймунизмиз ўша одамқушнинг пуштикамаридан бино бўлган бир махлуқ-да! Айтгандай, қишлоққа кўчма зоопарк келиб кетганидан кейин у рosta-кам маймунга айланди – илгари оддийгина Мўмин ё Мўмин дароз, Мўмин найнов, энағар Мўмин, йўқ-йўқ, Мўмин кал эди, Мўмин кал!

Кал эмиш, унинг бошида мўйсиз жойи йўқ, бодрокдек, жингала-жингала! Бултур Қўшдарёга пахта теримига борганимизда шу бўй-басти, шу жингалаклари билан у кунуззукун пайкал оралаб юриб атиги тўрт килогина “оқ олтин” терган, кечқурун “штаб” чоғи жисмоний тарбия ўқитувчимиз Орзикулов уни холироқ хонага олиб кириб, жингалак сочларидан маҳкам чангаллаб, кирза этик билан роса қорнига тепган – қани, миқ этса-чи, қани, бир тола сочи юлинса-чи!

Буни сўнгра Ваҳший (болалар қўйган лақаб) Орзикуловнинг ўзи ҳам таажжуб аралаш талай вақт нақл қилиб юрган: “Шу соламан денг, саси чиқмайди-я! Жони тошдан экан бу энағарнинг. Сочиям қайишдай, шунча ғижимлаб тортаман – бир мўйини узолмасам-а, тавба! Анча-мунча кайфим ҳам бор эди ўзи”.

Маймуннинг талқини эса ўзгачарок: “Епти шу гапига! Неча кун чатаноғини кериб юрди-ку, қаерига тепганимни сўранглар ўзидан!”

* * *

Ялтир кал, чўтир кал, кўтир кал – шуларнинг ба-рига қирон келди. Калларга, умуман, ўтмиш сарқити ҳисобланган калликка қарши ёппасига кураш бошланди. Коммунистик жамият қурувчиси ҳар жиҳатдан тўқис, соғлом, иложини топса, жингалаксоч бўлмоғи лозим эди. (Дарвоқе, шу ғояни кўтариб чиққан “бепоён юртим”нинг ўша кезлардаги бош подшоси ўзи шақ-шақ кал эди, ялтир кал! Бироқ унга қарши, йўқ-йўқ, унинг кал калласига қарши курашмоқ, яъни бошини даволамоқ ҳеч кимнинг

хаёлига келмасди. Бунинг иложи ҳам йўқ эди-да. Биринчидан, подшо жуда қари, демак, бошидаги иллат ҳам шунга яраша эски, маддалаб кетган – бедаво; қолаверса, ундай Бош каллани тиззалари орасига олиб мараздан то-залайдиган тўти Катия қайда дейсиз! Унақаси топилгудек бўлса ҳам, аввал ўзининг бошини тап-тақир қилиб борса-келмасга равона этиларди.)

Айни дарс қизиган палла дафъатан синфхонага мактаб директори ёки илмий мудир бошлиқ оқ халатли уч-тўрт дўхтир кириб келади. Бирор ёққа жуфтак ростлаб бўлмасиз – тўрт тараф қопкон. Дўхтирлар қаторма-қатор юриб биттама-битта бош текширади: яра-чақаси йўқми, бўлса – юкумли кал эмасми? Ёнидаги шериги исм-фамилияларни ёзиб боради. Охирида машъум ҳукм ўқилади. Рўйхатга тушганлар изиллаб йиғлаган, бирови эшикка қараб қочишга уринган, кимдир – директорми, илмий мудирми уни қувлаган, яна бошқаси “ҳеч қаёққа бормайман” деб оёқ тираган, кимдир уни эшикка қараб судраган – хуллас, жаннат билан дўзах ўртасидаги қиёмат савдосининг ўзгинаси!

Бизнинг синфдан беш болада шундай иллат бор экан. Райма битлиқи ҳам кал бўлиб чиққанига нима дейсиз! Шўрлик қиз, энди ҳайҳотдек чорбоғда анови кўр момоси ёлғиз нима қиларкан-а? Келиб-келиб қиз болага қаёқдан юкибди? Қаёқдан бўларди – ёнма-ён ўтирадиган кўтир кал Мўмин дароздан-да! “Их-их, кал эмас-э бу, язнам ўроқ билан солган жойлар-ку!” дея ҳирингларди у нукул.

Калликка маҳкум этилганлар шу ернинг ўзидаёқ касал-хонанинг тешик-туйнуксиз махсус мошинасига босиб олиб кетилди. Тўғри, уч кунми-тўрт кундан кейин улардан бири – Содиқ таранг қайтиб келди: кал эмас экан; бошидаги чақа жойлар оддий шукуфа бўлиб чиқиб, дори-пори суртиб унга жавоб берилибди.

Шу билан калларимизни икки ой чамаси мактабда кўрмадик. Улар туман шифохонасининг этагидаги юкумли касалликлар бўлими – калхонага элтиб ташланган эди. У ерга яқин йўлаб бўлмасди: аллақандай бадбўй хид! Ёнидан ўтиб қолсангиз, уч-тўрт кунгача димоғингизда макон куради.

Қочиб кетмасин дебми, каллар ҳатто касалхона ичида ҳам бўйсира қилиб сафга тизиб кўйиларди. Кўргани балодан қочгандек қочарди улардан. Диккинафас жойда ёта-вериб ёвузлашган шекилли, айримлари сафдан чиқасолиб устингизга отилар ва калласини ҳар ёғингизга суйкамоқ бўлар эди: “Юқсин, сенга ҳам юқсин!”

Собиқ калларнинг ўзи кейинчалик бизга гурунг беришича, даставвал изиллатиб сочларини писка билан тап-тақир қирибди, сўнгра тўти (тётя) Катияга топширибди уларни. Бир ҳафта-ўн кун ўтгач, тўти Катия – эркакнамо, кети тандирдек келадиган барваста ҳамшира – бошга муз-латадиган алламбало суртиб, иллат ин қурган жойлардаги соч толаларини мўйчинак билан битта-битта юлиб чиқар экан. Йўғ-э, оғрийди-ку! Бундай: аввал каллангни бақувват тиззалари орасига қисиб олади. Этагининг остиданми? У-у-увв, зўр-ку! Нимасини кўрдинг? Ўзи жонинг чиқаман деб турибди-ю, кўзингга бир нима кўринармиди! Оёғинг бу ёқда типирчилаб ётибди, сочингни битталаб суғуряпти, ёмон, ёмон! “Всё, всё, больше не могу!” деб чинқирасан, “Потерпи, дорогой, потерпи”, деб туради тўти Катия. Жонидан ўтиб кетган баъзилар “Бўлди, бўлди-е, энангни! Тўти Катия – кети катта-я!” дея бақир-чақир қилиб аламидан чиқмоқчи бўлар экан. Бир маҳал қарасанг – оёқларинг ости ҳўл бўлиб қолади. Нимага, ким? Тўти Катиями? Ким бўлсаям-да, ишқилиб, жикқа ҳўл!

Ҳароми Мўмин ўшанда этак остидан аллақаёққа қўл чўзиб юборган, дейишади. Тўти Катия унинг калласига муштлаб, “Ух, сволочь, зараза, а ну-ка убери руки!” деганмиш. Мўмин энағар хиринглармиш: “Интересно, просто интересно”.

Соч юлиш азоби икки-уч бор такрорланганидан сўнг бошга малҳамдори суртиб, устидан дока қопланар экан. Худди немисларнинг тўнқарилган декчасимон қалпоғига ўхшаб туради у. Ана шу “қалпоқ” қуриб, кўчиб тушса, тагидан соч, соғлом соч ўсиб чиқади. Кўпинча жингала-жингала!

Мўмин кал ҳам шифохонадан жингалаксоч бўлиб чиқди.

Аммо у барибир кал, Мўмин кал эди!

* * *

Биргина Мўмин эмас, тўти Катиянинг “бути орасидан ўтганлар”нинг деярли бари қуюқ-қалин сочли, баъзилари ҳатто ажиб жингалаксоч бўлиб қолгани рост. Боз устига, мактабда шунча ўқиб “твоя-моя”дан нари ўтолмаганларнинг икки ойгинада ўрисчадан киройи мулла бўлиб чиққанини айтмайсизми! (Тўти Катия “калсоз” ҳамширами ёки ўрис тили муаллимасимиди денг-а!) Лекин барибир “кал” лақаби уларнинг серсоч бошига мум сақичдек ёпишган эди.

Шу тариқа мактаб болалари орасида каллик иллатига қарши кураш ҳаракати муваффақиятли яқун топди. Яқун топишга топди-ю, анови бадбўй ҳид сира аримаганига нима дейсиз! Бу сабил бошнинг терисигагина эмас, мия-миягача сингиб кетганмидики, дам-бадам гупиллаб димокқа урарди. Камига денг, собиқ калларнинг аксарияти алланечук бети қаттиқ, шафқатсизроқ бўлиб қолгандек.

Қора ўтмишдан кўтир эсдалик сифатида турсин дейилдими ёки шунча одам ёппасига тўти Катиянинг мижозига айланса, шўрлик ҳамшира ҳарчанд бақуввату барваста бўлмасин, бундай кўламдор вазифага ёлғиз дош беролмай қолиши, боз устига, ёзги дала ишлари бирдан тўхтаб, порлоқ келажак пойдеворининг қурилиш суръатига футур етиши назарда тутилдими, ё балки адолатли замон афзалликларини яна бир қарра таъкидламоқ мақсадидадир, хуллас, катта ёшли калларнинг бошига даҳл қилинмади. Коммунизм қурувчи навқирон авлод (Мўмин кал ҳам шу сафда) соғлом бўлса бас; катта каллар – кечаги одам, эскидан қолган, эрта-индин ўтади-кетади, шундай бўлгач, тўти Катиянинг ҳалиги бадбўй, аммо ўлгудек шифобахш малҳамини ортиқча сарф этмоққа на ҳожат?!

Бирок, мишмишларга қараганда, катта ёшлилардан фақат Ваҳший Орзиқулов ёзги таътил чоғи бир ой уйига қамалиб олиб, жадал муолажа усули билан тўти Катиянинг хизматидан “баҳраманд” бўлган эмиш. Ўлигу тирикда бирдай эғнида спорт либоси, кўзлари аланг-жаланг, мудом кўли кичиб

турадиган жисмоний тарбия муаллимининг кейинги ўқув йилида баттар қутуриб, баттар ваҳшийлаб кетганига қараб дадил айтиш мумкинки, бу тахминларда жон бор эди.

Тўғри, унинг бошида соч Мўмин калники каби жингала бўлиб ўсмади, теп-текис, силлиқ, доим ялтираб турар, омбур билан ҳам бирор толасини суғуриб бўлмайдигандек мустаҳкам эди. Айтмоқчи, ким ҳам унинг силлиқ сочларидан чангаллаб олиб қорнига тепишга журъат қиларди!

* * *

Кўчма зоопарк туманимиз (у кезларда “район” деб ата-ларди) тугатилганидан сал ўтиб, Мўмин кал ҳали маймунга айланмасидан олдин келган эди. Элнинг кўнглини кўтариш мақсадида марказдан атай юборилган, деган хулосага келди мачит-магазин аҳли дарров.

Мамлакатга пахта керак эди, мўл-кўл пахта, “оқ олтин”! Тиниб-тинчимас Кал подшонинг қўли қичиб қолдими ёки хазинаси саёзлашиб кетдими, хуллас, унисини олиб бунисига уриб, туману вилоят деганларини бир-бирига қўшиб-аралаштириб-бирлаштириб юбораверди. Бунда асо-сан фойда-зарар жиҳати ҳисобга олинар, истиқболли ёки истиқболсиз дея баҳоланиб, табиийки, истиқболсиз, яъни давлат ҳисобига кун кўрувчи “текинхўр” томон истиқболли – сердаромад томонга қўшиб бериларди. Мағлуб келган тарафнинг тарихию табиати, унда тирикчилик қиладиган одамлар ким – истиқболлими, истиқболсизми, уларнинг феъл-атвори қандай – буниси билан бировнинг иши йўқ эди. Така бўлсин – сут берсин, бизга сути керак, сути, вас-салом!

Бор мулки – теварак-атрофдаги тоғу тошдан, бор дав-лати – пахта нималигини билмайдиган, билишни ҳам хохламайдиган, эртадан кечгача чойхонада ўтириб адолату сиёсатдан баҳс қилмоқнигина хуш кўрадиган маҳмадана, шинаванда, ўлгудек санъатсевар, ўзиям санъаткор элдан иборат Жийдали, машхур Жийдали текинхўр, истиқболсиз туман дея топилиб, ўн-ўн беш йилгина бурун хув бийдек бепоён даштда бино бўлиб, “йилдан-йил она Ватан хир-

монига мўл-кўл “оқ олтин” карвонларини етказиб бераётган”, ўзи ҳам йилдан-йилга бойиб-битиб бораётган машғал Кўшдарё туманига кўшилди-юборилди!

Табиийки, шира-шарбат қайда бўлса, марказ ҳам, раҳбарият ҳам ўша ерда бўлади. Марказ, табиийки, чўл бағрида қад ростлаган замонавий коммунистик шаҳарча – Даштобод деб белгиланган эди. Кўч-кўч бошланди. Жийдалидаги майда-катта исмики ташкилот ё идора бор – барчаси кўчини кўтарди. Ингичкаю йўғон раҳбарлар амал курсисининг изидан қоралаб кетган, ишсиз қолган бошқалар ҳам ўша ёққа, ёки бўлмаса, мўмайроқ пул чиқадиган бўлак пахтакор манзилларга бош олиб жўнаган эди.

Бир замонлар бу гирд-атрофдаги энг баҳаво, маишати қулай эмин-эркин жой дея шу ерга ўрнашиб қолган тўти Катия ва унинг салмоқлигина қавмдошлари ҳам туман тугатилганидан сўнг қолбасаю сариёғдан танглик сезибми, Даштободу бошқа “обод”ларни қўйиб, тўппа-тўғри вилоят маркази сари жуфтақ уриб қолди.

Улар кетгач, сершовкин чорбоғда тун-алламаҳалга қадар янграб турадиган оврупоча шўх оҳанглару рақслар тинди, кинохона биқинидаги муштлашувлар, окшомги башанг кўча сайрлари ҳам барҳам топиб, жўшқин туман бамисоли бир сокин қабристон сиёғини олди.

Кечаги обод, гавжум Жийдалида энди фақат қари-қури, хотин-халажу бола-бақра қолган, уч-тўртта нимжон идора ғимирлаб турар, ҳукуматдан иккитагина вакил бор эди: Аваз милиса билан Собир тўппонча. Тоға-жиян. Тоға идорада телефон қўриқлаб мудраб ўтирар, жиян – ёнбошида тўппонча ўрнига увода тикилган ғилоф, кун бўйи чорбоғдаги чойхона теварагида жанжал пойлаб айланиб юрар эди. Шу, холос.

Кеч кузакка борибгина ризк-рўз кидириб кетган эркаклар топган-тутганини белига боғлаб қайтиб келар, ана шунда Жийдали бир жонланиб, кўчалари яна гавжумлашиб, кечалари гап-гаштак авжига чиқар, беихтиёр туманнинг хув серзавқ, файзиёб кунлари ёдга тушар эди. Кейин ҳадемай қиш ўтиб, олабаҳор келар-келмас, эркаклар яна серпул пахта далаларига йўл тортар, қишлоқни яна ўлик чиққан хонадондек сукунат босиб, хувиллаб қолар эди.

Табиатан мағрур, сердаъво Жийдали аҳли бундай адолатсизликка сира кўниколмасди, бу ёғи Тошкенту у ёғи Москвага, ҳатто ундан ҳам нариларга шикоят ёзгани ёзган эди. Айниқса, туманларнинг бирлашуви хусусида шум-хабар келган илк кунлардаги Жийдалини кўрсангиз! Ёшу қари кечаю кундуз кўчада. Ҳамма норози, ҳамма дарғазаб. Митинг десангиз ҳам шу, мотам десангиз ҳам шу. Энг алам қиладиган жойи Жийдалидек манзилнинг келиб-келиб ха-шаки бир Қўшдарёга қарам бўлиши эди!

(Бу гапларга энди қирқ йиллардан ҳам ошиб кетди-ёв. Сезган бўлсангиз, камина ўша замонлардан нақл қилаётирман.)

* * *

Жийдалидаги энг жанговар кураш ўчоқларидан бири бизнинг мачит-магазин эди.

Бозорбоши маҳалласининг қоқ ўртасида, толларга кўмилган сарҳовуз биқинида бино бўлган бу намозгоҳ замона зайли билан аралаш моллар дўконига айлантирилган, шундан эл-улус уни кўша қилиб “мачит-магазин” деб атар эди; мачит десангиз, ҳақингиз кетар – сербар айвонидаги қадимий ўймакор устунларни айтмаганда, на мачитлик, на бир муқаддаслик сиёғи қолган; ялангина магазин атамоққа эса кўрқасиз – харнечук, каломуллоҳ ўқилган, Қуръон оятлари тиловат этилган табаррук жой. Энг осон, бежавотири – “мачит-магазин”.

Бу даргоҳнинг кўчага қараган айвони доимо гавжум; бетартиб қалашиб ётган пахта тойлари, туя-тарози, ёғдан бўшаган олапес бидонлару чойкутилар устига муқим ўрнашиб олган маҳалла пешволари – Соли бақироқ, Аҳад махсум, Исмоил телпақдўз, Ражаб қора ва узун-узун чопон кийган бошқа аҳли авом эрта баҳордан то совуқ тушгунга қадар оқшом чоғлари бунда масала талашади. Жонажон Жийдали, унга кўшиб жаҳоннинг тақдири шу ерда ҳал этилади.

Мунозарачи-музокарачиларнинг бари бемалол ўтириб олиб фалсафа сўқади, албатта. Сира ўтирмаган, сира ўти-

ролмайдиган, мудом типпа-тик, айвон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб ваъз ўқийдиган биттагина шахс бор. Ҳа, оддий одам эмас, шахс. Ўзи ҳар икки гапининг бирида “менинг шахсимни”, “менинг шахсимга нисбатан” деб писанда қилаверади. Ўрмон шахс. Лекин асли – Ўрмон калта.

Ўзини билган-билмаган мардум унинг орқасидан “иғвогар”, “ёзғувчи” дея маломат отиб юрса-да, Ўрмон калта кечагина туман газетасининг кескир, муросасиз мухбири эди. Аттангки, туманлар бирлашиб, газета таҳририяти рақиблар юрти – Даштободга кўчдию жанговар қалам заҳматкаши ишсиз қолди. Ўзининг таъбири билан айтганда эса, “Жийдалининг ҳақиқий патриоти сифатида уни тарк этишдан бош тортди”. Бекорчининг амали маълум: ҳақ учун, адолат учун курашмоқ! Сўнги томчи қони қолгунча! Ўрмон калта шунга астойдил бел боғлаган шахс.

– Номи дostonларда зикр этилган, ўзи қўшиқ-яллаларда мадҳэтилган шундоқсўлим, шундоқгўзалмаскантишландик бир бойўғлилар маконига айланиб қолди-я! Мен бунга асло чидаёлмайман! Шахс сифатида! Мустақил шахс сифатида! – дея тантанавор тарзда эълон қилади Ўрмон калта.

Бу одамга тан бермай ҳам таажжубланмай иложингиз йўқ. Ўзи пак-пакана, аммо шашту шиддати баланд; юрганда – бўйин ғоз, қўлларини аскар бола мисол силтаб-силтаб, лекин генералларга хос бир салобату сиёсат билан, иякбозлик мақомида ҳар ёнга назар сола-сола қадам ташлайди. Тўти Катияга мижоз тушмаган бўлса-да, бошидаги сарғиштоб сочи жингалага мойил. Кўкрак чўнтагида доим тўртта авторучка қаторлаштириб териб қўйилган, худди бешинчисини қўлида ростлаб олгану, индамасангиз, шу ернинг ўзида чўнкайиб олиб, кўрган-кузатганларини шартта ёзиб ташлайди-да, ҳозироқ аллақайга жўнатиб юборадигандек!

Билмаган киши уни тани носоғ деб ўйлаши ҳеч гап эмас. Менга ҳам у довдирроқ, мунтазам ичиб юрадиган шаробхўрдек туюларди. Бирор нимадан руҳи тушганини кўрмайсиз. Сўксангиз, очикдан-очик ҳақорат қилсангиз ҳам ишшайиб, хандон отиб тураверади. Соғ одам шундай бўладими?

– Оғзингизга қараб гапиринг, мухбир! – дейди умрида секин сўзламоқни билмаган уккикўз Соли бақироқ одатдагидек овозининг борича. – Бойўғли деганингиз нимаси? Ким ташландиқ, ким бойўғли? Қани!

– Авом! Қип-кизил омисиз, Солибой! – Ўрмон калта бошини орқага ташлаб қаҳ-қаҳ уради. – Ахир, бу муболаға-ку! Мажоз дейдилар буни!

– Олимона гапларингизни киссангизга солиб қўйинг, хўв! Ким қизил? Ким қип-қизил?! – дея авж олади сарғишбашара Соли бақироқ бирдан кизариб, қип-қизариб.

– Ўзи-ку, ёза-ёз қилавериб Жийдалининг бошига етган сиз бўлдингиз, Ўрмонбой! – дейди ҳалигина дўкон ичида бир шиша портвейнни бўшатиб кўзлари конталаш бўлиб чиққан Аҳад махсум.

– Шунақами? – Ўрмон калта яна қаҳ-қаҳ отиб кулади. – Ёзамиз! Тагин ёзамиз керак бўлса! – Кейин Аҳад махсумга бармоқ нукиб таъкидлайди: – Бу сафар энди сизнинг устингиздан ёзамиз! “Масжиднинг вақфига шерик махсумвачча” деб сарлавҳа қўямиз. Қалай?

– Ёзинг, ёзинг. Биз қолувдик ўзи, – дейди дами ичига тушиб кетган Аҳад махсум.

– Ҳой биродарлар, бир-биримизни ғажимокқа тўп-ландикми бу ерга? – дейди кекса телпакдўз гапга аралашиб. – Ишдан гаплашайлиқ, ахир. Сизам анови қоғозингизни ўқисангиз ўқинг энди, Ўрмонбой!

Ўрмон калта худди шу таклифни кутиб тургандек, қўлтиғидаги папкасидан суғуриб олган қоғозни завқ-шавк ва кироат билан ўқимокқа киришади:

– Москва! Кремль! КПСС Марказий Комитетининг биринчи секретари, Жийдали аҳлининг яқин дўсти бўлмиш хурматли ўртоқ Никита Сер...

– У ёғини, у ёғини ўқинг энди, – деб лукма солади Соли бақироқ тажангланаиб. – Бунисини кўп эшитганмиз!

– Қорли тоғлар бағридаги (чопон кийган аҳли авомдан бир-иккиси беихтиёр тоғ томонга назар ташлайди: ҳозир қор-пори йўқ, демак, ёлғон гап), дostonларда мадҳ этилган гўзал (буниси энди ростроқ) Жийдали бошига оғир мусибат

тушди. Яъниким, қон душманимиз бўлмиш қўшдарёликлар бизнинг тоғлардан оқиб келадиган зилол сувларимизни тортиб олиб, булғаб ётгани етмагандек...

– Ўчиринг! – деб ҳайкиради Соли бакироқ. – Шу жойи нотўғри ёзилган!

– Тўғри-да, – дейди Ражаб қора, – сувимизни улар тортиб олгани йўқ-ку, ўзи ўша тарафга қараб оққан-да!

– Ўчир! – дея яна бўкиради Соли бакироқ.

– Сувимизни уларга бериб, ўзимиз хом сув ичиб ўтирганимизни ҳам қўшиш керак эди, – деб қўяди чопондилардан бирови.

– Ўзи-ку хом сут ичган банда, бунинг устига ичадиган сувиям хом бўлса-я, э худойим-эй! – деб қўяди Аҳад махсум фиғон аралаш.

– Сиз бошқасидан ҳам аралаштириб турибсиз, махсум, кўп нолиманг! – дейди Соли бакироқ ва дабдурустан унинг куфри ошади: – Қўшдарёга қўшиб юбориб тўғри килди ҳукумат, биздан энди одам чиқмайди, оғайнилар!

...Мўмин калнинг аслида маймунлигини ҳали ҳеч ким билмас эди...

– Шунча шоиру олим қаердан чиққан экан бўлмаса, Солибой? – дейди ватанпарварлик ҳамияти кўзиб Ўрмон калта. – Шахсан донғи дунёга кетган “Дўмбира” ансамбли-чи!

– Улар чиққанда ҳали Қўшдарёга қўшилмаган эдик-да, ака, – дея заифгина лукма солади чопондор авомдан бири.

Ўрмон калта осмонга сапчигудек чийиллаб юборди:

– Қўшилмаймиз ҳам! У дунё-бу дунё конимиз қўшилмаган улар билан, ҳа, билиб қўйинг!

Ана шу жазава устида мачит-магазин зинасига таниқли қора тўриқ кўндаланг бўлади. Ўша замондаги жами уруш-қуришларнинг ўлмас қахрамони, эски большевик Шўро бобомиз! Ҳамишагидек отда, ҳамишагидек раиси либосда: носранг ҳарбийнусха китель-шим, оёқда ялтиллаган хром этик, бошда сталинча шапка! Эрталаб уйдан чиққанлари, Жийдалининг ҳар бир кўчаю торкўчасини назоратдан ўтказиб қайтиб келяптилар. Тарки одат – амримаҳол.

Айвон аҳли эҳтиром юзасидан бир қалқиб қўяди. Одатдаги салом-алик. Шўро бобо отидан тушай демайди. Эгар-

ни ҳам бой берганига кўп замонлар бўлганига қарамай, сира отдан тушмаган!

– Қани, Ўрмонкул, биз қўл қўядиган қоғозингдан қолган бўлса, опке! – дея амр қилади у киши.

Ўрмон калта югургилаб айвон лабига боради, бояги чала ўқилган арзномани папкаси устига қўйиб Шўро бобога тугтаркан, кўкрак чўнтагида қаторлашиб турган авторучкалардан энг равон ёзадиганини олиб узатади.

Шўро бобо имзо чекишдан аввал мухбирга важоҳат қилади:

– Сиёсий хатоси йўқми?

– Йўқ, Шўро бобо, зўр! Ҳаммаси ўзингиз билгандек!

– Ну-у! Мана бўлмаса! – Ўрмон калтанинг ҳожатини чиқаргач, Шўро бобо айвон тўридаги дўкон тарафга қараб товуш қилади: – Ҳў Ҳабиббой! Опчик энди анови занғарингдан!

Бошқа ишини қўйиб атай шуни кутиб ўтиргандек, Ҳабибулло магазинчи бир қўлида қиррадор стакан – ярим-латилган, нариги кафтида уч-тўрт дона парварда, дарҳол айвон лабида ҳозир бўлади.

– Мана, мана, Шўро бобожон!

– Рухсат этсанг, – дея айвондаги жамоатга бир қур назар ташлаб олган Шўро бобо қўлидаги стаканга ишора қилади, – ёвни барбод айлайин! – шундай деб у бир кўтаришда “анови занғар”ни ютадию тўриғининг жиловини бир силтаб қўйиб, байтининг давомини айтади: – Ундан сўғин ватанимга қайтайин!

Ватани – уйига қараб равона бўлаётган Шўро бобо:

– Ўрмонкул ука, – дейди орқасига қайрилиб, – хатингнинг бир жойига бизнинг номимиздан Будённий бобога салом айтиб қўйиш эсингдан чиқмасин-а, иним!

– Хўп, хўп, Шўро бобо, албатта! – деб қолади Ўрмон калта шунчаки, номига.

Лекин Шўро бобо шунчаки, номига бодилик қилаётгани йўқ. У ростдан ҳам ўша шопмўйлов қўмондонни кўрган, у билан учрашган. Босмачилик йиллари Будённий кишлоғимизга келганида сув ичган булоқ бўйида буни биз – пионерларга нақл қилиб ҳам берган эди.

Шўро бобо кетгач, ҳеч ким унинг орқасидан иғво қилмайди. Яхши одам Шўро бобомиз. Бировга озори йўқ, ўз кунига. Уруш йиллари фронтдан яраланиб келиб раис бўлганида колхоз омборхонасидаги бор ғаллани бевабечорага тарқатиб, бир муддат камалиб ҳам чикқан. “Не-не одамлар отилиб кетди, биз бўлсак бор-йўғи тўрт йилгина тут емадик, холос”, дея ғурурланиб юради ўзича.

Мен қачон Шўро бобони кўрсам, унинг думи ҳақидаги хангома ёдимга тушади ва беихтиёр шу нарса ўсиши мумкин бўлган жойига бир қараб кўяман. Тошкентга бориб кестириб келгани рост шекилли, ҳеч нарса сезилмайди.

Буни бизга зоология муаллимимиз Нуриллаев айтган эди. “Ҳайвонларга хос бўлган бундай аъзо баъзан одамларда ҳам учраши мумкин, – деган ва ҳаммани хайратга солиб жонли мисол келтирган: – Шўро бобони биласизлар-а, ана шу кишидаям бор эди, Тошкентга бориб кестириб келди”. Бу гапдан синфдаги барча билдирмайгина ўша жойига кўл юбориб, текшириб кўрган бўлса керак.

Бир куни уйда Шўро бобонинг думидан сўз очганимда отам койиб берди: “Ким айтди буни сенга? Бекор гап. Баъзиларда бавосил деган шундай бир касаллик бўлади, холос”.

Кўп ўтмай, совет педагогига номуносиб хулқ-атвори учун (дуркунроқ ўқувчи қизларга муомаласи бошқача эди) Нуриллаев мактабимиздан четлаштирилди. Айтишларига қараганда, у тоғдаги илм ўчоқларидан бирига ўтказилган эмиш. Ҳайвонот оламига яқинроқ-да...

– Қани, қолганини эшитайлик, Ўрмонбой! – деб қолади кимдир.

Ўрмон калтага жон киради.

– ...бизнинг тоғлардан оқиб келадиган зилол сувларимизни тортиб олиб, булғаб ётгани етмагандек, – дея завқшавқ билан қайта ўқимокқа тушади у, – яна бир номардликка кўл урди. Эшитган чиқарсиз, жийдалиликлар ўта таланти, санъатсевар, ўзи ҳам санъаткор халқ. Ана шунисини кўролмаган ҳасадгўй қўшдарёликлар бизни ўз туманига кўшиб олишга эришди. Биз, жонажон Жийдали аҳли бундан мутлақо норозимиз! Агар Сиз ушбу масалани ижо-

бий ҳал қилиб бермасангиз, БМТга ҳам ёзишга тайёр бўлиб турибмиз!

Шикоятномасини ўқиб тугатгач, Ўрмон калта “қалай, қотирибманми?” деган каби мақтов кутиб атрофга аланглайди. Мақтов ўрнига, оғзини ланг очиб унга кулоқ тутган “ўта талантли, санъаткор халқ” вакилларида бири шундай савол сўрайди:

– Бу, БМТ дегани Москвадан ҳам нарида экан-да, а?

– Нариди, Набибой! – дейди энсаси қотиб Ўрмон калта. – Бобонгизнинг гўридан ҳам нари!

– Сиз кетини тиндирмай аризани ёзясиз, Ўрмон ака, биз ҳам эринмай кўлни қўйиб беряпмиз, – дея сўз қотади яна бир оми, – Кал подшо ўзбекчани тушунмайди-ку!

Ўрмон калта бошига мусибат тушган кишидек надомат билан ух тортади.

– Ўзбекча тугул чулчутчаниям билади у, мусулмон! Э, у ёғи билан ишингиз бўлмасин, иним. Керак бўлса, унинг ёнида мингта тилмоч!

Мунозараю музокарага аралашмай доим бир четда жимгина кулимсираб ўтирадиган, аслида балодан ҳам бохабар писмиқ муаллим Раҳмон Болта шу гапдан кейин чопонининг барини қоқа-қоқа аста туриб уйига жўнайди. Ҳовлиси беш қадам жойда.

Писмиқнинг бу қилиғини негадир ўзига таъна-ҳақорат деб билган Ўрмон калта бирдан ловуллаб кетади:

– Агар келаси йилга қолмай Жийдалини ажратиб олмасам!..

– Қасам ичмай гапиринг, Ўрмонбой! Хўш, нима қиласиз?

– Ажратиб олмасам – кўчиб кетганим бўлсин бу ердан!

– Ҳай-ҳай, қўйинг. Қаёққа ҳам борардингиз, ошнам!

– Қўшдарёга кетади-да, Қўшдарёга! – дейди кимдир шафқатсизларча ҳазил қилиб.

– Ундан кўра кўшмозор маъкул менга! – Ўрмон калта ҳеч қутилмаганда бўшашиб зинадан тушадию, боши алланечук ҳам, сира ўзига ўхшамай мачит-магазиндан узоклашади.

Жийдалининг шони ҳам, шарафи ҳам, унинг қайтадан тикланиб, мустақил бўлиши ҳам гўё фақат шу одамга керак! Ўзини ўзи билмайдиган, бир қарашда девонасифат,

Ўлгудек куйди-пишди шу жонга! Туман тугатилганидан бери бу шўрликда тиним йўқ, қўлтиғида бир даста аризаю шикоятнома, уйма-уй изғигани изғиган. “Отанг пахтадан келдими? Энангни чақир бўлмаса! Сен ҳали гўдак, имзонг ўтмайди”. Сув келтирган хору зор деганларидек, хув бирда “Маданиятдан четда қолиб кетдик-ку, деб юқорига ёзган мана биз-да!” дея яқинда қишлоқда томоша кўрсатиб кетган кўчма зоопаркнинг “савоби”ни ўзиники қилмоқчи бўлиб керилганида мачит-магазин аҳлидан балога қолгани-чи! “Маданият эмиш! Ўша келиб кетгандан бери бола-бақра увиллаб, чийиллаб, ўкириб, вишиллаб безор қилди-ку! Маймунларнинг хув қилиғини эшитгандирсиз, Ўрмонбой?!” “Аждодларимиз-да, – деди муҳбир ҳам бўш келмай, – сиз билан бизнинг эсимиздан чиқаёзган нарсаларни эсга солиб кетди!”

* * *

Дарвоқе, зоопарк, ҳайвонот боғи! Дунёнинг паққос эсидан чиққан ташландиқ (Ўрмон калта эшитмасин!) қишлоғимизга бир вақт ана шунинг кўчма бир хили келиб қолди-ку! Уни ёза-ёз қилиб ростдан ҳам Ўрмон калта олиб келдими ё бошқа биров юбордими, нима мақсадда – аниғини ҳеч ким билмайди. Э, бунисининг нима қизиғи бор? Муҳими – бўрию тулки, маймуну йўлбарс “отар”га келгани. Ана томоша, мана томоша! Боз устига денг – тептекин! Бир ҳафта эртаю кеч марказдаги чорбоғ-чойхона ёнбошида ҳайвонот олами вакилларининг намоиши бўлди. Ишқибоз бола-бақра эртаю кеч бўрига ўхшаб увлайди, йўлбарсу шерга таклидан наъра тортган бўлади, турлитуман паррандаларга жўр бўлиб чий-чий қилади – хуллас, одамзоту ҳайвонот қўшилиб-аралашиб кетди деяверинг!

Сайёр зоопарк чорбоғ ёнидан ўтган Совет кўчаси бўйлаб макон қурган эди. Кета-кетгунча турли катталикдаги қафасу қафасчалар. Ажаб томоша. Ҳамманинг димоғи чоғ. Эрмак-да. Бўлмаса-ку, анови тоғ-тош орасида бўрию тулки беҳисоб; қишлоқнинг ўзида ҳам икки оёқлиси етарли. Лекин Дагар овчидан бошқа ким бориб уларни кўрибди?

Хавфли, хатарли. Бу ерда эса барчаси кўз олдингизда, тай-ёр. Кўрқув, таваккалга ҳожат йўқ.

Фақат Додо сомсапаз билан Беғам кабобпаз бу томошадан норози, жиғибийрон эди. Уларнинг бозори касод бўлди. Ҳаммаёқ сасиб-бижғиб кетган; моғор босган сомсаю кабобга ким қарайди?!

– Қачон даф бўлади бу энағарлар?! – деб дод солади Додо сомсапаз.

– Кетсанг кет, биқинингдан дарча очаман-а! – дея қўлидаги сих билан бежавотирроқ бирор қафасга ўзича хамла қилиб қўяди Беғам кабобпаз.

Мақтабга биз шу йўлдан қатнаймиз. Дарсдан қайтишда хар куни бу ерда соатлаб текин томоша.

Бир гал кети қизил икки маймун дабдурустдан анови ишни бошлаб қолди-ку! Куппа-кундузи, атрофда кўз бор ҳам демайди-я! Урғочиси тўнқайиб ётибди, нари лабларини ялай-ялай томошабинларга тиржайиб силтанишини қўймайди.

– Одам боласи қоронғида қиладиган ишни булар кундузи бажарар экан-а! – деди орқарокда турган кимдир.

– Ҳа, шунинг учун ҳам маймун-да, – деб қўйди шериги.

– Одамингиз ҳам гоҳида шундай маймуликка боради, хи-хи.

Битта-яримта ҳаёлироқ хотин-халаж “Иби, бетинг курсин!” дея рўмолини юзига тортиб четга чиққан бўлди. Безроқлари бу манзарадан кўнгили узолмай, рўмолини қайта ўраш баҳона, қараб-қараб олади: “Вуй-й, бешармлар!” Кечаги кунда кўп раҳбарларга хотин бўлиб чиққан “женсовет опа” – Маъмура гажак кўзини лўқ қилиб турди-турди-да, обдон хузурини олгач, хулосасини баралла ошкор этди:

– Безабразия!

– Ҳа апа, эсга тушиб кетдимми? – деди ширакайфрок кинемеханик Сайфи пасон бетамизлик билан.

Маъмура гажак ашаддий оилабузарни кўргандек нафрат аралаш унга қараб чийиллади:

– Суволич!

Қўлтиғида ўзидек семиз папка, мудом уйқусираб юрадиган Ламарк лақабли биология муаллимимиз ҳам

шу ерда эди. Бу одамнинг қовоғи очилганини шунда кўрдик.

– Қаранг, қаранг, Назаров, – деди у ёнида турган тарих ўқитувчисига илжайиб. – Турлар назариясини биларсиз? Фарқимиз кам-а?

– Энгельс бобонгиз ҳам бир нарсани билмасдан айтмаган-да, домла! – деди тарихчи аждодларининг қилиғини завқ билан томоша қиларкан. Шунда у ер-бу ердан мўралаб турган биз, ўқувчиларга кўзи тушдию ўшқириб берди: – Йўқол-э, ҳайвон! Ҳе, уятсизлар!

Шу воқеа сабаб бўлдими, бошқами, ҳарнечук, бир ҳафта мобайнида ёшу қарига эрмак-овунчоқ бўлган кўчма зоопарк эртасигаёқ қишлоқдан кўчини кўтарди. Айтишлари-ча, Додо сомсапаз билан Беғам кабобпаз бир кун эртадан кечгача мижозларини текин меҳмон қилганмиш. “Лекин бир грамм ҳам қуйиб бермади-я, энағарлар!” дебди кимдир норози бўлиб.

Қишлоққа зоопарк келиб кетдию бир ҳақиқат аён бўлди-қолди: Мўмин кал деганимиз айнан маймунга ўхшар экан! Узун-узун қўллари тиззасига тушиб туриши ҳам, афт-башарасининг ушоқлигию кўзларининг битдек думалоқлиги ҳам, бароқ қошидан бир эн юқори – пешонасининг қоқ ўртасидан бошлаб ўсган соч пахмоқ жунга айланиб тамоми жойини босиб кетганигача – маймуннинг ўзгинаси! Нега илгари ҳеч ким пайқамаган экан буни? Қафасдаги маймунларни кўрган борки, “Вуй, Мўмин кал эмасми анови?!” дерди бир овоздан. Ўша “отарчи” маймунларга тикилавериб, уларга ўхшаб қолдимикан ё?

Тавба, маймунга ўхшамоқ, маймун бўлмоқ унга гўёки завқ ҳам бағишларди. Шўх-шалайим Маҳмуд “Қани, Мўминбой, бир маймун бўлиб беринг-чи, кўрайлик!” деса, шу заҳоти жон-дили билан баайни маймунга айланарди-қоларди: кип-қизил тилини айлантириб лабларини ялай бошлар, дум-думалоқ кўзларини ҳар ёнга тикиб бемаъно иршаяр, қўлларини чалмаштириб елкаларини қашимокқа тушар эди.

Кейинчалик билсак, унинг мучали ҳам ўзига мос экан: ҳамдуна – маймун!

Энгельс бобомиз бундай ажойиботлар хусусида ҳам бирон фикр билдирмаганмикан, Назаров муаллимдан сўраб кўрмоқ керак!

* * *

Мўмин калнинг маймун бўлиб қолганию Маймун аталиб кетгани ҳали ҳолва экан!

Жийдалини ўғри босди, жўралар, ўғри! Оддий ўғри эмас, сирли, аломат ўғри. Дунёнинг ҳеч бир жойида ҳали бунақаси учрамагандир. Эшитинглар бўлмаса!

Дастлаб, Сайфиддин Кулолнинг уйига кеча кечаси ўғри тушибди, кўрқувдан ханноснинг қўл-оёғи бирдан шол бўлиб қолганмиш, деган овоза тарқалганда ҳеч ким ажабланмади, ичи ҳам ачимади. Қайтага, ич-ичида хурсанд бўлганлар кўпроқ чиқар. Ажаб бўпти, хўб бўпти! Ўғри шуникига тушмай кимникига тушсин! Зўр ўғри экан, отасига раҳмат!

Кулолов ўн йиллардан ортиқ райпога раислик қилган, туман таркаганидан кейин, мана, икки йил бўладики, сельпога раис. Ўтда ёнмас, сувда чўкмас бир бало!

Ўғрилиқ тафсилотига ҳеч ким қизиқмади. “Оёқ-қўли ишламай қолгани”га қаноат ҳосил бўлгач, ўғрилиқ тафсилоти қолиб, гап Кулоловнинг ўғли Ҳасанчага ўтиб кетди.

Ҳасанча бизнинг синфдошимиз эди. Катталар унинг отасини қанча “яхши кўрса”, биз ҳам Ҳасанчага шундай эдик. Чунки у бизга ўхшаган эмас эди-да. Бошқача. Юриштириши ҳам, кийиниши ҳам. Биринчи синфданок мактабга соат тақиб келган, тўртинчиларга борганда башанг велосипедига мошинанинг чамбарагини ўрнатиб, лекин шуни ҳам “қўйвориб” қизларга бодиларча хуштак чалиб юрар эди. “Битиб кетган” раиснинг арзандаси-да. Айниқса, ўтган қишдан буён у бамисоли қаҳрамонга айланган. Бирга ўқиб, ёнма-ён бирга юрган одамингиз тўсатдан олдинга ўтиб ном қозонса – кимга ёқибди, айтинг!

Қиш оёқлаган кезлари туман газетасида “Митти шофёр” деган очерк чиқиб, унинг ёнбошида мошина чамбарагига тармашган кўйи тиржайиб ўтирган Ҳасанчанинг

сурати ҳам босилган эди. Ҳамминг оғзида – Ҳасанча, доводдаги қорбўрон чоғи унинг кўрсатган жасорати; туманда у Гагариндан кейинги машҳур одамга айланган, ота-оналаримиз уни бизга ибрат қилган, бизлар ҳавас-ҳасаддан куйиб ўлган!

Бибилиска шуҳратдан боши гангиб, бизга ўхшаганлар билан ўқишга ор қилдими, “митти шофёр”имиз саккизинчи синфни битириб-битирмай, вилоят марказидаги аллақайси техникумга кириб кетди.

Ҳасанчанинг жасорати ўша кезлар қайта-қайта муҳокама қилинган бўлса-да, кеча уйларида рўй берган ўғрилиқ баҳона, мачит-магазин аҳли уни бугун яна бир элақдан ўтказмоқда эди.

– Шеримардликни қаранг, ўзини шартта ғилдиракнинг остига ташлаган-а!

– Ўзини эмас, пальтосини! Бир пальто жалка бўптими унга – ота раис!

– Намунча? Мошина қорга ботган бўлса ботгандир, бир вақт чиқиб кетарди-да, шунга пальто тўшаш шартмиди?

– Шарт эди, оғам! Мошина ботиб ётаверса, устидаги ун намиқиб, хамирга айланади. Хамир ачиб-айниб, бутун Жийдалинингиз очдан ўларди, билдингиз!

– Билдик, билдик. Лекин мактаб боласи ўқишни кўйиб қиш куни ҳув доводда нима қилиб юрибди? Ким унга рўлни берди?

– Мошина – сельпоники, Ҳасанча – сельпо раисининг ўғли! Яна саволдан борми?

– Ҳа-а, шундан келсангиз-чи! Газет ҳам шунинг учун мактаб ёзган денг?

– Ҳасанчани эмас, раисни мактагани бу! Ўрмон калта кажавали мотоциклдан умидвор бўлиб юрувди.

– Ололмади, ололмади. Хў даштдаги чўпонга пуллаб юборди энағар Кулолов!

Мухбирнинг ўзи бугун кўринмас, чамаси, шикоятномаларини қўлтиқлаб вилоят марказига кетган эди.

– Бурноғи йили чиллада Темир чопағоннинг кенжаси бир отар қўйни қутқараман деб қирдан учиб ўлган эди,

мурда бир хафта деганда сойликдан топилди – уни нимага ёзмади газетинг?!

– Ҳасанча-Ҳасанча деймиз, Ҳусанчасиям борми шунинг?

– Ҳусанча эмас, Зухрочаси бор. Бизга қўшни-ку, биламиз.

– Бор эди денг! Бултур қўшдарёлик бир шопир бола билан қочиб кетди, шундайми?

– Ҳасанчаси мошинанинг тагига ўзини ташлаб эмикдошини опқолмабди-да?

Ичидан пишган Болта Раҳмон чопони этагини қоқа-қоқа ўрнидан кўзгаларкан, гуруннга якун ясагандек, учурик қилади:

– У жамоат мулки эмас-да!

Гап Ҳасанчага чалғиб, асосий муддао ҳамманинг ёдидан кўтарилай дебди. Сайфиддин Кулолникага ўғри тушишга тушибди, хўш, нимасини ўмариб, нимасини шилиб кетибди – шуниси қизиқ-да!

Шуниси қизиқки, ҳеч нарсага тегмабди, ҳеч нарса олмабди! Қанақа ўғри экан у?! Қасд қилиб бировникага тушдингми, бирор балосини кўтаргин-да, номард! Сайфиддин Кулолнинг ҳаммаёғи тўлиб кетган, қўл чўзмасанг ҳам нимадир ўзи оёғинга илашади-ку, ахир!

Йўқ, кўрқитганмиш, холос. Хотини катта қизиникида экан, Ҳасанча шаҳарда юрибди, Зухроси қўшдарёлик шопирнинг кўйнида – бойбобо уйда ёлғиз, ҳовлидаги чорпоясида мудраб ётган экан. Айвонда шитир-шитир товуш эшитилиб, бошини бундай кўтариб қараса – хосхонадан лип этиб чиққан аллақандай шарпа икки ҳатлаб кўздан ғойиб бўлибди. Қолбуки, айвон пештоқида чирок ҳам ёниб турган экан. Мол аччиғи – жон аччиғи, югурасолиб хосхонасига кирибдию тўрдаги сандикни кучоқлаб сулайиб қолибди. Эрталаб хотини келганда ҳам шу аҳволда сандикқа осилиб ётган эмиш.

Бекор гап! Бу замонда ўғри нима қилади? Кирса ҳам пайт пойлаб, уйда ҳеч ким йўқлигида киради-да. Бекор гап, шунчаки кўзига кўрингандир, холос. Ўзи мол-дунёси кўпайган сари одамзод ана шундай кўрқок, восвос бўлиб боради.

Лекин қанақа аҳмоқ, анойи ўғри экан-а у?

* * *

Ўғри тушса битта хонадонга тушади ёки навбати билан килади бу ишни, тўғрими? Ўша кеча Жийдалининг бирваракай тўртала тарафида қий-чув, шовкин-сурон турди: хай-хуй, ушла-ушла, кўйма-кўйма, югур, чоп!

Бу ҳол кейин ҳар кеча такрорланадиган бўлди. Ҳаммаёқда ваҳима, кўринганнинг оғзида шу гап: бизникига ҳам келди, ўз кўзим билан кўрдим; йўқ, биз томонлар тинч, қўшни маҳаллага бир оралаганмиш деб эшитдик; асосан эркаги йўқ хонадонларни кўзлаб келармиш; хўп, келиб нима қилармиш – ҳеч нима, шунчаки кўрқитиб, ҳазиллашиб кетармиш, холос; қизик ўғрилар экан-а!..

Ҳақиқатан ҳам ғалати ўғрилар эди. Аслида, ўғри демаса ҳам бўларди уларни. Ўғри бўлса ҳам зинҳор безарар, айтиш мумкинки, ижобийроқ ўғри эди. Қозоннинг қопқоғини тескари ёпиб кетадими-ей, олмани қоқишга қоқиб, бир жойга тўплаб кетадими-ей, қовунни аzza-базза сўйиб, аммо бир тилим ҳам емай кетадими-ей; кимнидир устидаги кўрпасини тортиб-тортиб уйғотади, усти очик қолганникини эса ёпиб кўяди; бировининг тоmidан ҳовлисига шириллатиб пешоб қилганмиш, эрталаб туриб қарасалар – заранг ер худди теша уриб юмшатиладек шудгор бўлиб ётганмиш!

Қишлоқ аҳли ҳар эрта салом-алик ўрнига бир-биридан “суюнчи олади”: кеча бизникида... ўтган куни ҳамсоияникида... азонда туриб бундай қарасам...

Бошқа нима қилсин? Жийдалининг олди эркаги тирикчилик измида ҳар ёққа даф бўлган, қишлоқда нукул ўзидан қолган қари-қури ё майиб-нотавон, хотин-халажу ёш бола! Буларнинг қўлидан нима келарди?

Аксига денг, ўғри ўлгур худди ана шундай аёлмандрок хонадонларга “салом бермоқ”қа ишқибоз эди. Қоронғи тушаверса, ваҳима ичида ҳамма уй-уйига кириб кетади. Уйкуга ётганда ҳам бировининг қўлида узун гаврон, бошқа бировининг тўшагида паншаха; яна кимдир кунду-

зи ухлаб олиб, кейин тонггача мижжа қоқмай навбатчилик қилган; оналар йиғлоқи болаларини “ана, ўғри, ана!” дея кўрқитган!

Хуллас, Жийдали тахлика кўйнида эди. Анови, давлатнинг бир жуфт вакили эса ўзи билан ўзи. Милиса тоға чала ўқланган тўппончасига бошини кўйиб аввали оқшомдаёқ қотиб қолади, милиса жиян ёнидаги пахтабанд ғилофни пайпаслай-пайпаслай уйига шошади: хотин-боласи ҳали ёш!

Бир кеча маҳалла бўйлаб Соли бақироқнинг ғолибона хайқириғи янгради:

– Ҳах, энағар, кўлимга тушар экансан!

Эй яшанг-э, Соли амаки, бор экансиз-ку!

Маҳалламизнинг тириги шу. Ўзиям девдек келади, норғул, бакувват. Кунинг битди, ўғривой! Жийдали, зафар ноғорасини чалаверсанг бўлади!

Аммо зум ўтмай теварак-атроф жимжит бўлиб қолди.

Тафсилотини эртаси куни мачит-магазиндаги муҳокама чоғи эшитдик.

– Гарданига шундай чангал солганимни биламан, пирт этиб кўлимдан суғурилиб кетди-я, укағар! – дея маҳоват қиларди Соли бақироқ. – Ўзиям ажинами-алвастига ўхшаган бир тоифа, ҳаммаёғи жун!

– Ҳа-ҳа, тўғри, – деди кимдир уни қувватлаб, – маймунга ўхшайди, хув анови келган маймунларга!

– Ё ўшалардан уч-тўртгаси қолиб кетганмикан-а? – деб авомларча тусмол қилади бир оми.

– Ўзи бор-йўқ келгани тўртта эди-ку, Ҳамробой!

– Боз бир ҳамла қилдим-у, йўқ, бўлмади, – дея бесабрлик билан сўзини давом эттирди гурунг қахрамони. – Бир хатлаб девордан ошди-кетди. Уч пахсалик девордан-а! Эгам бечора бир ой уриниб зўрға тиклаган эди, ўшандан. Ё пирим-эй! Оёғида пружинадай бир балосиям борга ўхшади-ёв, ғиж-ғиж этиб кетди-я. Бўлмаса, ундай девордан қандай сакрайсан! Ҳах энағар, энди кўлимга тушсанг!..

– Мумкин, – деди урушдан кейин ҳам талай йил ўша ёқларда юриб келган Исмоил телпақдўз гапга аралаб. – Разведкачилар яширин машқ ўтказаетган бўлиши мумкин.

Бу гап кўпчиликка янгилик туюлиб, ҳамма бирдан сер-
гак тортди.

– Разведкачилар?! – деди гангиб Ражаб қора. – Ҳаммани
ваҳимага солиб, бесаранжом қилиб-а? Нега олдиндан бизга
маълум қилинмайди?

Телпакдўз мийиғида кулимсиради:

– Нимага сизга маълум қилиши керак? Унда нимаси раз-
ведка бўлади бунинг?!

– Қизиқ, келиб-келиб Жийдалида қиладими машқини?
Нима, биз ердан чиққанмизми? Разведка қилмоқчи экан,
ана, борсин Қўшдарёсига!

– Бу ер қулайроқ топилгандир-да, тоғли жой.

– Ташландиқ жой, халқи ҳам ташландиқ десангиз-чи! –
деб қолди қаёқдандир пайдо бўлган Ўрмон калта. – Ёзамиз!

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ўртага узок жимлик чўқди.

– Солибой, – деди бир маҳал Исмат деган чопонли, –
шу, бўйнидан ғижимлаганингизда бирор сўз демадим
мабодо?

– Оёғидаги пойабзали ғиж-ғиж этганга ўхшади, тамом.

– Қизиқ, бизникига келганда худди гапиргандай,
“Гули-гули” дегандай бўлди-я! Билмадим, бу нима дега-
ни экан.

– Қулоғингизга шундай чалингандир-да, Исматбой?

– Йўқ, аниқ-тиниқ эшитдим: гули-гули!

– Кўнглингизга келмасин-у, балки уйдаги заифалардан
бирортасининг оти...

– Аввалосига, бизда “гул-пул” йўқ, ака, бари – Ҳалима-
Салима! – деди Исмат орланиб ва қизишиб. – Бўлганда
ҳам... ҳамманикида бўлмас. Мана, Ҳамробойникида ҳам
шундай деганмиш. Тўғрими?

– Шундай, шундай, – деб кўйди Ҳамробой.

– Гули-гули? Ўзбекча сўзга ўхшайди-ку, – деди Аҳад
маҳсум. – Разведкачилар ўзбек бўларканми!

Эғнида гимнастёрка, яқинда ҳарбий хизматдан қайтган
бир йигит маҳмаданагарчилик қилиб қолди:

– Балки “х” билан айтгандир? Ўрисчасига бу...

– Бўлди, бўлди, укам, билдик. Биз ҳам сиз кийган этик-
дан кийганмиз! – деди Соли бақирок.

Боядан бери мунозарага аралашмай, папкасидан “стол” ясаб бир четда алланимани ёзиб турган Ўрмон калта, ниҳоят, ўртага чиқади.

– Москва, Кремль, КПСС Марказий Комитетининг биринчи секретари, Жийдали аҳлининг якин дўсти, хурматли ўртоқ Никита Сер...

– Охиридан келаверинг, Ўрмонбой, бу ёғини биламиз! – дейди Соли бақироқ бетоқатлик билан.

Мухбир заррача оғринмай, пинак ҳам бузмай охирига ўтади:

– ...кўшиб олгани етмагандек, бошимизга ўғри, ай-ғоқчиларини юборди...

Тош кўчада тўриқнинг туёқ товуши ва завқ билан кишнагани эшитилади. Шўро бобомиз! Бу манзилда бир дам тўхтаб, “ёвни барбод айлагач, ундан сўгин ватанига қайтмоқчи”.

Шу кундан бошлаб Жийдали “гули-гули”га тўлиб кетди. Салом-алик ўрнига ҳам – “гули-гули”, хайр-хўшнинг ўрнига ҳам – “гули-гули”. Ёшу қари баробар!

* * *

Жийдалига сирли ўғри оралаган ўша саратон кунлари кўп антика воқеалар бирдан қаторлашиб келган эди.

Гапни ўзимдан бошласам – мушукдан кўркишим Олма келинга ошкор бўлди; Маймунни маймунлик устида қўлга туширдим; Шоир иккаламиз илк севгимиздан айрилдик; Мусаллам кокилдор келгинди чилдирмачи билан қочиб кетди; Эгам бечора бир думалаб Эгамбойга айланди.

Бу савдолар айнан ўша ёзда содир бўлганига, рости, ўзимнинг ҳам шубҳам бор. Эҳтимол, сал олдинроқдир ёки сал кейинроқдир, лекин содир бўлгани аниқ!

Шулар ичида бирдан-бир қувончли, ижобий дегулик воқеа – Эгам бечоранинг Эгамбой бўлгани.

Эгам бечора қишлоқдаги энг бечора одам эди. Маҳмуд жўрамизнинг одамларни тоифалаш тартибига кўра – энг охирги ўриндаги кимса. Шу кимса бир кечада кимсан – Эгамбойга айланди. (Кейин яна бечора бўлиб қолгани энди бошқа масала.) Воқеан, кечаси эмас, кундузи, аниқроғи –

кечкурун, хориб-чарчаб уйга келганида. Зина кассир маошига кўшиб мажбуран тутказган ўттиз тийинлик лотереяга “Волга” ютди у!

Қишлоқда ҳамма бир-бирини танийди, Эгам бечорани эса уч-тўрт қариндошию кўшниларидан бўлак ҳеч ким билмайди. У оддий бир пахсакаш, қурилишда ишлайди. Келгинди ғарибга ўхшаган анчайин бечорахол: бир уй, бир даҳлизи, ташқарида икки гиламча ерию лойсупаси ва уч-тўрт туп олмаси бор, холос.

Ия, шу уйда унинг яна бир олмаси бор, юзлари қипкизил, шўхгина, истаралигина – Олма келин. (Асл исми бошқа, юз-кўзига ҳавас қилиб бу номни унга менинг энам кўйган.) Тагин икки олмача – қизалоқ ҳам шуники.

Қизи тенги нақшин олманинг бу қоқ ўртасидан бўлинган ғўладек пачак, пак-пакана кимсага нима дард билан теккани – қўяверинг энди, бошқа тарих, ўзи, ўзлари биладиган тарих; бизнинг бунга ишимиз йўқ.

Алқисса, ана шу одам бир думалаб “Волга”ли бўлди-қолди. Унақа мошинани кўрган киши ҳам қишлоқда санокли эди; машхур чўпондагина биттаси бор.

Бироқ арзанда “Волга” Эгам бечоранинг остонасини кўрмади (мошина сиғадиган дарвозаси ҳам йўқ эди унинг) – тўппа-тўғри Қодир каламушнинг ҳовлисига кириб борди.

Каламуш – сельпонинг омборчиси, омборида ҳамма нарса бор эди. “Волга”дан бошқа ҳар бало. Каламуш ҳам кўп, дейишарди. Лекин энг каттаси – ўзи.

Янги мошина дарвозасидан киришидан олдин Каламуш Эгам бечора билан ака-ука тутинди.

Бундай бўлди: бечорани омборчи аввал уйига чорлади, кўй сўйиб меҳмон қилди, “ака-укачилигимиздан нишона” дея елкасига тўн ёпди. Суриштириб келса, қишлоқда деярли ҳамма бир-бирига қариндош чиқади. Аммо ҳарчанд уринмасинлар, Қодир каламуш билан Эгам бечорани боғламоқ иложи йўқ экан. Чунки бири асли тоғлик, бирининг таги даштдан. Шевалари ҳам келишмайди. Хўш, нима қилиш керак? Ҳеч нима! Эгам ука бўлди, Каламуш – ака. Ўзлари шуни хоҳлади, вассалом! Уканинг акага бирор нима совға қилмоққа ҳаққи борми, ахир? Марҳамат, ҳар кимнинг шаҳ-

сий иши, қаршилиқ йўқ. Шундоқ экан, ука – Эгам бечора ака – Қодир каламушга “Волга” сини тортиқ қилиб юборса нима бўпти, тўғрими?!

Умрида киройи иззат-икромни кўрмаган шўрлик Эгам (энди – Эгамбой!) ака-укачилиқ зиёфатида ўлгудек ичиб олибди. Тун ярмидан оққанда Каламуш безор бўлиб, “Энди уйингизга ҳам борарсиз, Эгамбой?” деса, янги қориндан чиққан “ука” талтайиб “акаси”нинг бўйнига осилиб олганмиш: “Бир кеча акамникида ётсам – ётибман-да!” Ноилож супага жой қилиб берибдилар.

Акали бўлгач, Эгам бечора Эгамбой атала кетди; бошида янги қалампирнусха дўппи, эгнида оҳорли костюм-шим, юз-кўзига ҳам истара битиб, кўча-қўйда ўзича савлат ясаб юрмоққа одатланди. Эгам берган Эгамбой-да!

Бу ёқда Олмахонни кўрсангиз – нақд Шўро бобонинг собиқ келини Мусаллам кокилдор дейсиз! Соллана-соллана кадам ташларкан, худди ҳаммада баравар арази бордек чиририлиб, иякчасини таманно билан тўлғаб-тўлғаб қўяди.

Шундоқ пўрим эр-хотинга тангу тор ҳовлида туриш ярашмас эди, албатта. Биз билан девор-дармиён бу каталакка кириб-чиқишга ор қилиб қолишди чоғи, салдан кейин қишлоқ этагидаги олмазордан кенг-мўлгина ҳовли сотиб олиб кўчиб кетишди. Улардан ҳам кўра бунга мен хурсанд эдим. Хайрият, анови димоғдор бойвуччани кўрмайман энди! Гап шундаки...

* * *

Бутун қишлоқни алғов-далғов қилиб ётган касофат ўғри негадир бизникига сира йўлай демасди. Укам иккаламиз кечалари навбатма-навбат пойлаб чиқамиз – қани, бирор нима тиқ этса ё шитир этса! Эртасига болалар йиғилиб олиб, “кеча бизникида ундоқ бўлди, бундоқ бўлди” дея бир-бировидан “суюнчи” олса, сиз лом-мим деёлмай тураверасиз. Алам қилиб кетар экан баъзан!

Шундай кунларнинг бирида жўраларим билан тоғдан сомон ортиб келиб кечқурун айвонда шалпайиб ўтирсам, энам зорланиб қолди:

– Улим, шу кеча анови Олма келиннигига ўтиб ётсанг-чи? Эри Қўшдарёга пахса ургани кетибди. Ёш нарса, кечаси кўрқаман, деяпти.

Уч-тўрт йиллик кўшни бўлсак-да, шу жувондан алланечук тортинадим: кўрганда қаттиқ тикилади одамга.

– Э-э, мушуги бор! – дея баҳона қилмоқчи бўлдим.

– Келинг, укажон, келаверинг. Мушукни оғилхонага қамаб даф қиламан!

Қарасам – девор кемтигидан Олма келиннинг ўзи илжайибгина турибди. Бошқа баҳона йўқ!

Қоронги тушгач, бўйнимдан судрагандек ноилож кемтик ошиб бордим.

Менга олма тагидаги темир каравотга жой ҳозирлаб кўйган, ўзи қизчалари билан супада ётмоқчи экан.

Борасолиб каравотга чўзилдим. Роса чарчаган эканман, дарров кўзим илинибди.

Бир маҳал юмшоққина нимадир юзимга суйкалаётгандек бўлдию чўчиб уйғониб кетдим. Мушукми?! Биров тез-тез нафас олаётир. Атир ҳиди.

– Ҳеч кимга айтманг, ўлайжон, сизни би-ир яхши кўриб кетдим-да.

– Э, боринг-э! – дедим дағ-дағ титраб.

Туриб кетай десам, бориб энамга нима дейман? Ётаверсам, худди ҳали яна бир ҳодиса бўладигандек!

Кўрққанимдан тонггача мижжа қоқмай ётдим.

Тонггача оғилхонада мушук миёвлаб чикди.

Шундан кейин Олма келин мени кўрганда худди тамом бегонадек совуқ назар ташлаб ўтадиган бўлди. Мен ҳам худди ўлгудек ёмон кўрганим мушук ҳозир афтимга чанг соладиган каби безиллаб ундан кочардим.

Ҳа, айтгандай, худди ўша кеча анови “арзандалар” ниҳоят бизнигига ҳам “кўниб ўтибди”. Укам ёлғизлик қилиб ухлаб қолган экан. Боғимизнинг этагидаги нашватини қоқиб, бир жойгинага уйиб кўйишибди. Ҳаммаси бир-бир тишлаб чиқилган... Эртаси куни мақтангандек буни болаларга “дастурхон” қилган эдим, Маҳмуднинг энсаси қотди:

– Чепуха! Ўғри-пўғри эмас, Маймуннинг иши бу, ўзимизнинг Маймуннинг! Хув ановинда “Кеча сизларни-

кига келди-я, бир балони роса шалдиратди!” деб ваҳима қилди кўшнилари. Кейин билсак, аммам кечаси ташқарига чиққан эканлар.

Тўғри, аммасининг кўзи ожиз, шунинг учун ҳовлиларида у ён-бу ёнга қаратиб симдан дор тортиб қўйилган – кампир ўшанга осилиб ўзи эркин бориб келаверади.

Маймун дегандай, бир кеча “Дайди” фильмини ўнинчими-ўн биринчими маротаба томоша қилиб, кинохонадан қайтаётсам, кўшни девордан аллақандай кўланка аста сирғалиб тушяпти. Юрагим орқамга тортиб кетди: Ўғри! Энди нима қилдим-а? Бақирсаммикан?

Овозим чиқар-чиқмас, у келиб шаппа даҳанимни чангаллади.

– Гули-гули! Бировга айтсанг – ўлганинг! Олма егим келди-да, салага, олмаси зўр бунинг!

Ё пирим-эй, Маймун экан! Ўзимизнинг Маймун!

Адашмасам, ўша – Эгамбой эркалик қилиб “акажони”-нинг супасида ётиб қолган кеча эди бу.

* * *

Ўрмон калтанинг ёза-ёзи таъсиридами ё кимдир бир барака топкур раҳм қилиб, кечалари таҳлика ичида яшаётган Жийдали халқининг кўнглига чироқ ёқмоқчи бўлдим, харқалай, торини елкасига мингаштириб чаладиган китоблик машхур ҳофиз ўша кунлари адашиб қишлоғимизга келиб қолди денг! Марказдаги кулубда катта концерт бўлди. Ҳофиздан ҳам чилдирмачиси зўр экан, аломат қилиқлар кўрсатди. Гоҳ у ёнга ташлаб, гоҳ бу ёнга ташлаб, гоҳи ер бағирлатиб уради дойрасини. Дам чалқанча солиб асбобни осмонга отади, дам юзтубан ётиб уни боши узра чирпирак қилиб ўйнатади.

Билмадик, қай нағма устида у чўлоқ чилдирмакашнинг кўзи бир тола сочга тушиб қолибди! Узундан-узун соч эмиш! Бир учи саҳнада бўлса, бир учи хув олдинги қаторларда. Шунда аҳли Жийдалини ғафлатга кўмиб, не бир усул аралаш нағмагар уни ердан оладию чапдастлик билан билагига ўрайди. Созанда эмасми, моҳир, эвини топади.

Кейин, сахна ортида ҳалиги соч толасини билагидан олиб ташлайин деса – сира олинмасмиш! Узу-ун, чирмаб-чирмашиб кетган. Жийдалида кўпларга дор бўлган арғамчи сочлар!

Шундай қилиб, Мусаллам кокилдор оқсоқ чилдирмакешнинг билагига илашиб-чирмашиб Китобга кетди-қолди.

Нурмат мусофирнинг узунсоч шу қизи Бозорбоши маҳалламизнинг кўрку жамоли эди. Қошига ўсмани қалингина қўйиб, ибо билан ерга боққанча соллана-соллана кўчамиздан ўтганда мачит-магазин аҳли ҳар қандай мунозарани тўхтатиб, бирдан жимиб қолар, чамаси, барчанинг кўнглидан бир хил фикр кечар эди. Астаъфируллоҳ, астаъфируллоҳ! Икки ўрим йўғон соч толма белда тўлғона-тўлғона ер супуриб боради, қолганлари эса шунга ҳам-оҳанг, бамисоли парвона... Мусаллам кокилдор!

Ана шу сочларига ҳавас қилиб бултур уни Шўро бобомиз арзанда ўғли Амалбекка олиб берган эди. Шотаймас бола бу сочларнинг қадрига етмадими ёки етса ҳам билагига маҳкам ўраб олмоққа чоғи келмадими, бир ойга бормай нозанин Мусаллам кокилдор отасиникига кетиб қолди.

Лекин ҳали ора узилмаган, недандир умид бор, бу ёғи энди Мусалламнинг кокилию Амалбекнинг билагига қараб қолган, шунгагина боғлиқ бўлиб турар эди.

Шумхабарни эшитган Шўро бобомизнинг оркаш кампири ўша кунни болохонада бир жўраси билан арақхўрлик қилиб ўтирган ўғлини алам устида қарғаб беради:

– Ўл бу кунингдан, шарманда! Бир кулоч арқон олиб ўзингни оссанг-чи!

Сўнг бир муддат кўшненикида чалғиб, уйга қайтса – ранг-кути ўчган Амалбек гандираклар бостирмадан чиқиб келаётир.

– Узилиб кетди, эна! Бошқа арқон йўқми? – дермиш у йиғламсираб.

“Ёвни барбод айлагач, ватанига қайтган” Шўро бобомиз дарвозахонага отини қантариб, ҳовлига кирса – гужум остидаги кўлча бўйида бир тўп хотин-халаж кампирини ўртага олиб чувиллашиб турибди. Қўйма-қўйма, торта-торт.

– Кўйинг, ундай қилманг, айланай, – дея хотинлар у ёққа тортгани сари кампир кўлга интилгани интилган:

– Йўк, йўк, ўзимни ташлайман ҳозир, кўйиб юборинглар! Шарманда бўлдим, ҳамсоғажонлар, шарманда! Шўро бобонгиз эшитса нима бўлади?

Бор гапни боя кўчадаёқ эшитган Шўро бобомиз бу манзарага бир нафас индамай қараб туради-да, кейин хотир-жамгина изн беради:

– Майли, майли, кўйиб юборинглар, қани, нима қилар экан?

Кўрқиб кетган оркаш кампир жонҳолатда силтаниб чиқиб ўзини кўлга отади. Шалоп-шулуп, кий-чув.

Сув ичида кампир ваҳима аралаш бир-икки бор кўл тўлғайди-ю, сўнгра юз-кўзи ва кийим-боши шалаббо, кўлнинг ўртасида саросима билан серрайиб туриб қолади. Ярим белигача сувда!

Шўро бобомизнинг бу масхара ҳолга ори келади, бояги оғир-босиклик эсидан чиқиб, кўлидаги қамчини ғазаб билан серпайди:

– Чик-э бу ёққа, энағар! Анови мочағарнинг энасини сувда ётган деб эшитиб эдим, энди қайнонаси ҳам сувга тушган десинми эл!

(“Сувда ётган” дегани, Жийдалининг тушунчаси бўйича, кўп иснодли гап: ғар, бузуқи.)

Шунда энди бошқа бир ошнаси билан қарта ўйнаб ўтирган Амал тайтув болохона деразасидан бошини чиқариб чинқирганмиш:

– Хў дада, оғзингизга қараб гапиринг! Кимнинг хотини сувда ётган экан?! Кимнинг энаси сувга тушибди?! Эна, эна! Оёғингизга эҳтиёт бўлинг, сувда шишанинг синиғи бор!

Мусаллам кокилдор бир ҳафта деганда Китобдан қайтиб келди. Шивир-шивирга кўра, юртида чўлоқ чилдирмачининг хотини, тўрт боласи бор экан. Кокилдорнинг ўзи “Ўқишга кирмоқчи эдим, бўлмади” деб баҳона тўқиди. “Ўқишга августда борадими, Мусалламхон?” деб сўрайдиган мардум топилмади.

Лекин энди ҳаммага аён эди: Жийдалининг жайдари хавосидан безор бу мусофирнинг кизи, кочиб ўрганган кўнги, шу кокиллару шу қадди-қомат билан бу ерларда ортиқ туrolмас-ов, бир кун бўлмаса бир кун барибир кайгадир кетиб қолмоғи бор!

* * *

Мачит-магазиндаги ўша кунги машварат катта момоси ҳам “сувда ётган” Мусаллам кокилдорнинг гўрига гишт қалаш билан бошланиб, гап “эркакка ўхшаган” Амалбекка ўтди; сўнгра асли палаги тоза Жийдалида нечук кейинги йилларда бундайин айниш-бузилишлар урчиб кетаётгани тафтиш қилинди ва ниҳоят ҳамма бало “мана шу ичиб ўтирган сувимиз”га келиб тақалди.

– Дарёнинг суви тошдан-тошга урилиб, пишиб келади. Бизники бўлса... Буниям таъсири бордир, – дея ўзича тус-моллади Аҳад маҳсум.

– Ё ҳукумат шунинг учун бизни, ўзимизга билдирмасдан, Кўшдарёга қўшиб юбордимикан? – деган яна бир таҳмин бўлди Ражаб қора томонидан. – Ҳукумат ҳамма гапни айтмайди-ку. Шундай, айтмасдан қилади доим.

– Тўғри, уларнинг суви яхши. Оқар сув-да, ични қулдиратмайди, фoром, – деди ўртанча кизи Кўшдарёга тушган Сафар носфуруш қувватлаб.

Соли бакирокнинг бу гапга аччиғи чиқди:

– Қўйсангиз-чи, Сафарқул, ота-бобонгиз мана шу сувдан ичиб ўтган-ку! Ё бугунга келиб у миянгизни айнитадиган бўлдимиз? Билиб олинг, сизники булоқ сувидан эмас, тамакининг жойига ҳар бало аралаштирилган қулдан, ҳа!

– Қўрғондаранинг оғзидаги қулоқбошида бир-иккита нотаниш кимса кўринганмиш. Қон қидирадиган анови геологларга ўхшамас экан, – деб қолди чопонпўшлардан бирови. – Шу, сувга ҳам бир бало аралаштираётгани-ёв!

– Ким? Ким аралаштиради? – деб сўради шаштидан тушмай Соли бакирок, худди қўйиб берса, ҳозирнинг ўзида бориб уларнинг бўйнига арқон солиб келадигандек хезланиб.

– Ким бўларди, ўшалар-да!

– Қанақа ўшалар?

– Ўшалар-да, биласиз-ку!

Ваҳоланки, “ўшалар” кимлигини Жийдалида кеча ту-
гилган чақалоққача (!) ҳамма биларди.

– Тўғри айтасиз, ўша энағарларнинг иши бу! – деди
Соли бақироқ ахийри тақдирга тан бергандек вишиллаш-
дан босилиб.

Ана шундай, Жийдали осмонига бемаҳал булут чикса
ҳам шўринг қурғур қўшдарёликлар айбдор!

(Бу гапларни эшитгач, айниб қолишдан қўриқиб мен уч-
тўрт кун сув ўрнига яхна чой ичиб юрдим: зарари камроқ
бўлар, айнисам – камроқ айнирман.)

– Намоз вақти бўпқолди чоғи, мен турдим, – деди Аҳад
махсум жойидан кўзғалиб. – Соат нечча бўлди, Набибой?

Набибой соатига қарашга улгурмади – Соли бақироқнинг
тагин куфри ошган эди:

– Э, ўтиринг, махсум, Жийдалининг вақтига ишониб
бўлармиди!

Ўша куни мачит-магазинда мажлис қарори ўқилмади.
Чунки одатда уни ёзиб-ўқиб эшиттирадиган одам, ма-
ҳаллий ҳукумат вакиллари бўлмиш тоға-жиянга бўйин
бермагач, туман милисаҳонасидан юборилган махсус ко-
манда томонидан “Ёзув-чизувингни тўхтатасанми-йўқми,
иғвогар?!” дея биқинига муштлана-муштлана Қўшдарёга
олиб кетилган, билганларнинг айтишича, элтиб нон-сув-
сиз яккаҳонага қамаб қўйилган эди.

– Ўша ерда ҳам тинч ўтирмас у. Начайлик милисани
қасдлаб юрарди ўзи.

– Начайлик милиса ҳам қасдлаб юрган экан-да, мана, эл-
тиб тиқиб қўйди!

Раҳмон Болта чопонининг барини силкий-силкий
ўрнидан тураркан, бу дийдиёларга хулоса ясади:

– Жийдалида битта тирик одам ўша эди!

– Кремлга қараб ёзган шунча хатимиз нима бўлади-я
энди? – деб қўйди бечора чопонпўшлардан кимдир.

* * *

Бошқа жойларни билмадим-у, бизнинг Жийдалида ўша вақтлар “севги-муҳаббат”, “севиб қолибди” ёки “турмуш қурибди” деган гаплар йўқ эди, эшитмаганман. Чамаси, бу тушунчаларга фақат китобларда ёзиладиган нарса деб қараларди. Китобдаги сиру савдолар эса олис, аллақандай бошқача юртлардагина кечиши мумкинدير – зинҳор-базинҳор покдомон Жийдалида эмас! Тўпори Жийдалида, масалан, фалончи фалончи билан севишибди деса, севган ҳам, севилган ҳам худди айб бир иш қилгандек дувва қизариб кетарди. Биров бировига “кўнгил қўйиб” ё “кўнгил бериб”, ҳа, борингки, биров бировини “ёктириб” ё “яхши кўриб” “хотин қилиши” ёки “эрга тегиши” – бу энди бўлак гап! Қарангки, шунақасига ҳам бемалол қўшақариб юрар-верса бўларкан!

Менинг эслашимча, “севги-муҳаббат”ни Жийдалида биринчи бўлиб киномеханик Сайфи пасон чиқарган эди. “Экки баласи билан гулдай хотинини қўйиб” (элнинг гапи), унинг марказий кўчадаги “келгиндилар уйи”да турадиган лаби қизил Флюрани “севиб қолгани”, у билан “юриши”ни эшитиб бутун қишлоқ йўл пойлаган: қани, севги дегани қанақа бўлар экан?

Ўз кўзим билан кўрганман: ҳақиқатан ҳам, ошиқ-маъшук кўчанинг ўртасидан қўл ушлашиб ўтган. Ҳеч кимга киё боқмай, назар-писанд ҳам қилмай ўтгану кетган. Сайфи пасон осмонга қараб, Флюранинг эса лаблари кип-қизил! “Кўриб қўйинглар, эй қишлоқилар, биз бир-биримизни севамиз!” Шунда кўшнимиз Саттор мискарнинг “Оббо, баччағар-эй, худди биров келиб тортиб оладигандай-а! – дегани эсимда. – Қўл ушлашмасе севгиси ҳисобланмас экан-да, а, ё пирим-эй!”

Тўғри, салга бормай Сайфи пасон “экки баласию гулдай хотини”нинг бағрига қайтди: райпода буғалтер бўлиб ишлайдиган Лаби қизил вилоятдан келган тафтишчи билан топишиб қолган эди.

Мактабимизда эса бу оташин туйғуни илк бор ошко-ра урфга қўшган азамат – мана шу ўзимизнинг Шоир! (У вақтларда ёш, хаваскор бир қаламкаш эди, албатта.) Унга қадар ҳам-ку болалар байт битилган пинхона хатлар йўллаб, эвазига қизлар хошиялари мунчоқли, икки буржида икки-та бош ҳарф (масалан, “Э” – “М”) кашталанган жимжима рўмолчаларни ҳады қайтариб турарди. Шоиримиз бўлса дангалига ўтди – яшириб-нетиб юрмасдан севди-қўйди. Шоир-да! Ҳайикадиган ё уяладиган одами йўқ – отаси ёшлигида ўлиб кетган. Хўш, у кимга ошиқ бўлди денг? Келиб-келиб рус тили муаллимамизга – мафтункор Наталья Дмитриевна, Шоирнинг шахсий таъбирича эса, Наташа Ростовага!

Наташа Ростова деганимиз педбилим даргоҳини ўқиб битирар-битирмас, ўша замоннинг ажиб удумларига кўра, буюк Пушкину буюк Толстой тилини ўргатгани олис Полтавасидан олис ўлкаларга “сургун” қилинган ўн саккиз-ўн тўққиз ёшлардаги бир навжувон эдики, мактабга ишга келиши билан ўқитувчино ўқувчи унга бараварига ошиқи бекарор бўлиб қолди.

Турган гапки, барча шайдоларнинг ҳам кўнглида бир нималар ғимирлаб юрар, аммо барининг дами ичида эди. Шоир бир зарб билан ана шуни юзага чиқариб юборди. Шоир-да. Бошқалар шеър ёзмас, ёзганда ҳам шоир эмас эди. Наташа Ростовамиз эса шеър ўқиб чарчамайдиган бир назм шайдоси экан. Икки шайдо топишди-қолди!

Биз, бошқа шайдолар шанба кунларини зориқиб кутиш билангина кифояланмоққа мажбур эдик. Шанба оқшомлари мактабда бошланган рус тили ва адабиёти тўғараги машғулотлари кечаси бир маҳалгача кинотеатр биқинидаги чиптахона пештокидан таралаётган чироқ ёғдусида давом этар, қизил пальточасининг ёқаларини кўтариб, икки учини бўйнида жуфтлаб ушлаган бошьяланг Наташа Ростова қор зарраларига юзини тутган кўйи энтика-энтика, ўша вақтларда унча-мунча одам номини ҳам эшитмаган Сергей Есенин шеърларидан ёд ўқиб берар эди бизга.

*Не жалею, не зову, не плачу,
Всё пройдёт, как с белых яблонь дым.*

*Увяданья золотом охваченный,
Я не буду больше молодым...*

Тушуниб-тушунмай кулоқ тутар эканмиз, биз шеърга, шеърнинг оҳангига эмас, уни ўқиётган дилбарнинг овозига, ёш кизчадек эрка қилиқларию беғубор завқига махлиё бўлиб турардик.

Қани денг энди ўша кунлар!

*Бари ўтар... лекин ҳеч қачон
Қайтиб келмас менинг ёшлигим...*

Ана кейин...

* * *

Университетнинг иккинчи курсида ўқиётиб қишки таътилда қишлоққа келганимизда бир кеча аллақайдан зиёфат еб қайтарканмиз, марказий кўча бўйидаги оқ бинолар – “келгиндилар уйи”га етганда Шоир дафъатан таққа тўхтайтиди.

– Бу ерда энди Наташа йўқ, – дейдию ҳиқиллаб йиглаб юборади. – Наташа йўқ энди бу ерда, жўра, мен уни севар эдим, билардинг.

Икковлоннинг ҳам кайфимиз баланд, кинотеатр чиптахонаси ёнида, пастак соябон тагида қўлтиклашиб, чайқалишиб турибмиз. Бундаин кўзёшлару оҳ-воҳларни кўравериб “дийдаси қотиб” кетган қор зарралари ҳавода эринибгина, бепарво чарх уради; кўчанинг нариги бетиде қаторлашган оқ бинолар гарду бод ичида алланечук ғарибона мунғайиб кўзга ташланади. Буни қарангки, бултургина Наташа Ростова яшаган қари тут остидаги хона деразасида бугун ҳатто милт этган чиरोқ йўқ!

Бултур айна шу кезлар Шоир – отасиз, камхарж талаба стипендиясидан орттириб югура-югура қўлга киритгани – шеърларини Наташа Ростова энтикиб ўқийдиган Есениннинг мовий муқовали арзанда беш жилдлигини унга совға қилиб келган, бир кеч шуни кўтариб борса – хонада бемалол сигарет тутатиб, майкачан ҳолда жисмоний тарбиячи Орзикулов ўтирган экан. Уй бекаси ўзини ҳарчанд сипо,

хушвакт тутишга уринмасин, хижолатда қолгани сезилиб турар, балиқ ковормоқ баҳона, у тез-тез ошхонага чиқиб кетар экан. Музтарин бир вазиятга тушган Шоир сувюкмас Орзикулов билан “мактабда ўзимиз ўқитган устудентнинг муваффақияти учун” чор-ночор қадах уриштириб, омихта спиртдан уч-тўрт қўл ичадию маст бўлади-колади. Сўнгра кечганлари ғира-шира ёдида. Эшик ёндорига суяниб турган Наташа Ростованинг паришон қиёфаси, кистовлари: “Ну иди, иди, потом поговорим”. Шоир бир вақт қараса – кўчадаги қари тут тагида қорга беланиб ётибди. Аввал-бошлаб ким кимни сўқди, ким кимни муштлади – эсида йўқ; эсида бори Ваҳшийнинг дағдағаси: “Жўна! ...борми сенга бу ерда!”

Бу гаплар менга паққос янгилик эди. Ўзига етгудек мағрур, бир қадар ҳаводор Шоиримиз илгари ўлақолса ички сирини бировга ошқор қилмаган. Айтганида ҳам ўзининг мағлуб, забун ҳолатда қолганини усталик билан четлаб ўтган. Бу гал айтади у, тап тортмай барини тўкиб солади.

Ошиқ кўнгил, шоир кўнгил, сармаст, армонли кўнгил – чидаёлмайди, дардини ёради-қўяди.

Аммо мен бу кечмишдан таажжуб-ҳаяжонга тушибми, хув ўзим билган, шу чокқача эслашга ҳам қўрққан сирдан оғиз очмайман: бечора Шоирнинг дардига дард қўшиб нима қилдим! Қолаверса, у ўзимнинг ҳам бировга айтиб бўлмас сирим-ку!

...Худди ўша унутилмас ёз охирларида, ўқув йили бошланиши арафасида мактабимиз таъмирланадиган бўлиб, майда-чуйда юмушларга юқори синф ўқувчилари ҳам жалб қилинган эди. Бориб у ер-бу ерни оҳаклаймиз, ул-булни бўйямиз, холос. Лекин асосий мақсад – нечундир юртидан эртароқ қайтган Наташа Ростованинг дийдори! Таҳликали шу ёз ичи уни соғиниб қолганмиз-да.

Сарҳовузда болалар билан валақлашиб ўтириб, ўз-ўзидан синфхонамизни кўргим келди. Нимқоронғи йўлак бўйлаб яқинлашарканман, хона эшиги очилиб, бир қўлида челақ, иккинчисида пол ювгич таёқ кўтарган олақўз жувон чиқди. Ёнимдан ўтаётди у менга ғалатироқ қараб қўйгани эсимда.

Эшикни тортдим-у, турган жойимда қотиб қолдим.

Аввалига “Ёқалашаётибдими булар?” деб ўйлабман...

Ёлиб кўйгани ҳам кўрқиб кейин аста эшик орқасига ўтдим. Қалтис ҳодиса устидан чиқиб, нима қилмоққа хайрон, нукул дағ-дағ титрайман денг!

Ичкарида ростдан ҳам бир бесаранжомлик, питир-питиру пичир-пичир.

– Ну пусти, пусти!

– Паставишь мне петёрку, а, Наташка?

– Вот дурак, нашёл время!

Наташа Ростова билан... Маймун!

Шу тобда негадир хув зоопаркда қулоғимга чалинган гаплар ёдимга тушди: “Одам боласи қоронғида қиладиган ишни булар кундузи бажарар экан-а!” “Ҳа, шунинг учун ҳам маймун-да”. “Одамингиз ҳам гоҳида шундай маймунликка боради...”

Маймун билан Наташа Ростова маймунлик қилмоқда!..

Сарховуз бўйига қандай қайтиб келганимни билмайман. Болалар ҳамон Маҳмуднинг оғзига кўз тиккан – у жўшиб, кўпиртириб кеча кўрган киносининг мазмунини айтиб бераётир: бола кейин бундай қилади, қиз эса бундай. Ҳеч ким менга бурилиб қарамади.

Бир вақт лайлак мисол ҳаққалаб ичкаридан Маймун чиқиб келди. Кайфи чоғ!

– Гули-гули!

– Ҳе энангни!.. – дея дабдурустдан уни сўқиб юборибман.

– Нимага? – деди у хайрон бўлиб. – Менинг энам йўқ. Ҳе, салага!

Сапчиб туриб унга тармаша кетдим.

Маймун бўйнимдан ғиппа бўғиб, қулоғимнинг остига мушт солиб юборди:

– Одно-о-о!

О-о-о-о-о! Ҳовуз бўйида тупроққа беланиб ётарканман, илк бор бу дунёнинг аччиқ ҳақиқатларидан бирига дуч келганимни англардим. Узумнинг яхшиси итнинг насибаси экан-да, а? Нега бундай?

Кейин-кейин шунга, яъники узумнинг яхшиси ҳар доим ҳам яхшига буюрмаслигига кўникар экан киши. Энди кўзни

ўйнатадиган бирор узум донасини учратганда ўша гап хаёлимга келади: қайси итнинг оғзин тушиб қолди экан бу? Мана, оёқ остида ётибди – човут урмай бурилиб кетадигани топилармикан энди?!

Шундан сўнг Наташа Ростовани кўрсам, безиллаб кочадиган бўлдим – қочар эдим-у, аммо кўргим келаверарди денг: ўша аламли оғрикни яна туйиш учун, кейин яна безиллаб қочиш учун!

Рус адабиёти тўғарагига қатнамай қўйдим. Наташа Ростованинг ўзи ҳам энди бошқа синфларда дарс ўтар, бизга кирмас эди.

Болалардан эшитдим: “бевафо” муаллимамиз қаердадир Маймунни бошқаларга ўрناق қилибми, мақтаб қолганмиш, “Он смелее всех вас!” деганмиш.

Улар мен билган гапдан беҳабар эди-да. Мен у сирни ҳеч кимга, Шоирга ҳам айтмаганман.

Лекин қачонки ўша воқеани эсласам, таажжубдан бошим котади: анови фаррош жувон нима қилиб юрувди у ерда? Нега менга бундай қаради? Нега ҳеч нима демай ўтди-кетди?

Буниси энди яна бир сир!

...Сал-пал ҳовуридан тушгач, Шоир дафъатан шеър ўқий бошлайди:

*Расминга термилдим, ўйлар банд этди,
Эсладим сен билан ўтган бир дамни...
Оҳ, шунда билдимки, бебош илк севги
Бахтли ҳам, бахтсиз ҳам қилар одамни.*

– Ҳозир тўқидингми? – деб сўрайман ҳайрат билан. – Зўр! Расми бормиди сенда? – Бирдан уни кўргим келиб кетади.

– Йўқ, “Қайдасан, ўн олти ёшим?” номли дostonимдан бу, – дейди Шоир; мақтанганини ҳам, камтарлик қилаётганини ҳам билиб бўлмайди. – Расми бор-ку. Виньеткада. Бошини чап ёнга солинтириб тушган.

Сўнг сармаст, дили вайрон Шоиримизнинг телба ҳовури яна кўзиб, “У яшаган хонани бир кўргим келяпти, юр, бо-

риб эшигини очиб кирамиз!” дея туриб олгани-чи! Шунда мен уни базур судраб уйига элтиб кўйганман.

...Кейинроқ нималар бўлганини биз билан ўқишга кетмай қишлоқда яшаб қолган “Жийдалининг патриоти” – Маҳмуд жўрамиз орқали эшитиб билган эдик.

Ўшанда эрининг бежо юришларидан хабар топган хотин – Ваҳший Орзикуловни дегани учун Шўро бобо оқ қилиб юборган шаддод Гулбиби бир кеча қўлида заранг гаврон билан келиб жазманларни босади, уриб шўрлик Наташа Ростованинг эшик-деразасини майдалаб ташлайди.

Комсомолда суяги қотган Гулбиби қиз қошки шу билангина кифоя қилса!

Хуллас, бўйнида бўйинтурук, олис юртлардан Есенин шеърятини тарғиб этгани келган, ўзи ҳам зебо бир ғазалдек ажиб санам бадном бўлиб, тумандан бадарға қилинади.

Қайда экан у ҳозир, биз – ўсмир кўнгилларни энтиктирган дилбар муаллима? Шоирга ўхшаб жар солмасдан, пинҳона бир ҳавас билан мен ҳам уни яхши кўрардим-да!

...Икки мажнуннинг илк севгиси шу тариқа, яъни одатдагидек бешараф-бешарофат яқун топган экан-да, деб ўйлаётгандирсиз? Хато қиласиз, бу дostonнинг баттар маҳзунроқ давоми ҳам бор эканки, уни менга кўп йиллардан кейин Шоир ўзи марок билан сўзлаб беради. Ҳа, марок билан! Чунки энди ёшликдаги ўша маъсум туйғулар ўлиб, эски жароҳатлар аллақачон битиб кетган-да.

Пушкиннинг “Полтава” достони яратилганининг нечадир йиллиги арафасида, анъанага кўра, “бепоён юртим”нинг ҳар жойидан ҳайқириб, кўкрагига муштлаб шеър ўқийдиган навқирон назмчилари Полтавага адабий гаштакка йиғилади. Бу вақтга келиб хийла танилиб қолган Шоиримиз ҳам ўша сафда бор экан. Полтава даргини эшитиб у ширин энтикади, недир бир умид-илинжда қанот қоқиб жўнайди. Сафар олдидан эски дафтарларини титкилаб, ичидан бир қоғозча топади. Ҳув ўша масъуд есенинхонлик оқшомларида “қизил пальточали муаллима” ўз қўли билан ёзиб берган экан: “Опамнинг адреси. Кат-

та шоир бўлиб биз томонларга йўлинг тушганда ахтариб борарсан”. Буни қарангки, худди шундай бўлади. Пушкинхонлик бир ёкда қолади, ҳар куни кўчама-кўча юриб ёшликдаги муаллимасини қидиради Шоиримиз! Ниҳоят, шаҳар чеккасидаги хароброқ бир манзилга етиб, қўшқаватли ёғоч уйнинг иккинчи қаватига чиқиб боради. Эшикни очган кўсқироқ хотин “Ия, ҳозиргина ёнингиздан ўтиб кетди-ку, наҳотки кўрмаган бўлсангиз? – дейди пешгирига қўлларини артаркан. – Ҳа, опа-сингил бирга турамиз. Йўк, эр қилмади. Ўқитувчиликни ташлаган, почтада ишлайди. Вой, ҳозиргина чиқди-я! Югуринг, етасиз!” Аммо Шоиримиз шошмайди. У боя ёнидан ўтган аёлни кўрган. Аёл унга ғалатироқ тикилиб қарагани ҳам эсида. Шоир йўлни чап солиб тезроқ бу ердан даф бўлиш пайига тушади. Эҳтимол, тақдир зарбалари тасқарага айлантириб ташлаган анови шўрлик ҳам уни кўриб, таниганидан қочиб кетгандир?

“Ўзинг-чи, ўзинг ҳам бир ойнага қарасанг-чи, дейдиган мардум йўк”, деб кулган ўшанда Шоир.

Шеър қандай пайдо бўлади дерсиз? Мана, сизга яна бир шеър, балки “Эскирган муҳаббат” аталгуси дoston!

* * *

Қишлоқ бирдан тинчиб колди. Ё ўғрилар чарчади, ё уларни гап-сўз қилавериб қишлоқ аҳлининг оғзи толди. Аҳён-аҳён кечалари у ер-бу ерда хай-хуй бўлиб турар, аммо бу ўша ваҳималарнинг олис бир акс садоси эди, холос.

Ўғрига ўрганиб қолган эканми, ҳамма алланечук зерика бошлади. Одамни андак бесаранжом қилиб, кўрқитиб қочишларини айтмаса, унча зиёни йўк ўғри эди.

“Шулар ўзи ростдан ҳам ўғримиди?” деган масала маҳсул муҳокама қилинди мачит-магазинда. Биров у деди, биров бу.

– Ўғри жонивор бирор нарсамизни ўғирламоғи керак эди, бу баччағарлар хасимизга ҳам тегмади-ку! – деди кекса телпакдўз афсусланганнамо. – У эмас, бу эмас, разведкачи эди булар, мендан сўранглар! Мана, машқини ўтказиб бўлдию қопини кўтарди.

– Лекин, ака, куёвни баҳона қилиб чимилдиққа кирганлар ҳам бўлди-ёв, – деди Аҳад махсум. – Анови энағар Маймунни бир-икки жойга оралади деб эшитдим. Одам-кушнинг боласи-да!

Бу тусмол гапга негадир ҳеч ким эътироз билдирмади, биров уни маъқулламади ҳам. Чамаси, Маймундан бошқа ҳам ордона шудгорни оралаганлар бор, шу ерда ўтирганлар ичидан ҳам топилар эди.

Умумий ҳисоб-китобларга қараганда, энг катта зарар Сайфиддин Кулолнинг шол бўлиб қолгани экан. Униям Ҳасанчаси келиб шаҳарга олиб кетибди – даволатгани.

– Сандиғини-чи, сандиғини? – деб сўради чопондорлардан бири.

– Буни кечаси ўзингиз бир оралаб кўрганда биласиз! – деди ачитиб Соли бақироқ.

* * *

Ўқиш бошланар-бошланмас биз пахта теримига жўнадик.

Кўшдарёнинг хароб бир даласидамиз. Тагимизга похол тўшаб туяхонада ётамиз. Қўлга илингудай бир оқлик йўқ. Раҳбаримиз – хар йилгидек – Ваҳший Орзикулов. Қўли кичиб пайкалма-пайкал орқамиздан юргани юрган. Кимни уришини билмайди – Маймун бу йил пахтага келмаган. Мактабни ташлаб у Ўрин шопирга шогирд тушган, яъни “подмен”. “Қачонгача мен бу ҳўкизни боқаман, ишласин энди!” деганмиш язнаси – аммасининг эри. (Ўша замонда шу ҳам бир мартаба кўриниб, доим қорамойга беланиб юрадиган Маймун сингари “подмен” – халфаларга биз хавас билан қарардик.)

Белимизда ҳўл этак, эртадан кечгача изғиринда кўсак қирирамиз. Боши битлаб кетган бечора қизлар ўтган ёз ўғри босган ўша ташландиқ қишлоғимизни ҳам соғиниб зор-зор йиғлайди денг: “Жийдали, жон Жийдали, қачон етамиз сенга?”

Ана шундай осмон тунд, рутубатли кунларнинг бирида эрталабдан қаёққадир йўқолган Орзикулов бир замон пайкал бошида пайдо бўлиб хайқирди:

– Терим тўхтатилсин! Кал кетди, энди пахта териш йўқ!
У оёқда туролмайдиган аҳволда маст эди; ўрисча сўкина-сўкина олдимизга келгач, бор гапни эшитиб билдик.

Кал подшо ишдан бўшатилибди, ўрнига гўркови – серсочу серкош “подмен”и ўтирибди. Энди ҳамма нарса зўр бўлармиш!

Орзикулов торгинмай-нетмай ўқувчиларнинг олдида бўралатиб сўкарди: кал, мат-патингни! Маккажўхори, сўта, сўтак!

“Бошда Кал подшонг ҳам шундай мақталган эди”, дедилар отам кейин.

* * *

Келаси йили баҳорларга бориб жафокаш туманимиз қайта тикланадиган бўлди денг! Ниҳоят, адолат қарор топди. Маълум бўлишича, туманнинг тугатилиши аввало ўшандаги нобоп сиёсат оқибати, қолаверса, мўмайроқ мансаб илинжида бунга “ўзимиздан чиққан балолар” ҳам бош кўшган экан.

Ана энди бу тантанаю шод-хуррамликни кўрсангиз! Бутун Жийдали улкан бир тўйхонага айланган! “Керак бўлса, районингни мен тиклаганман!” дея, қўллари орқада, катта-катта кадамлар билан Ўрмон калта кўчанинг ўртасидан кунда беш марта у ёққа ўтади, беш марта бу ёққа. Маҳаллий қаҳрамон!

Ризқ-рўз илинжида кеча ҳар тарафга тўзғиб кетганлар қайтиб кела бошлади. Жийдали яна гавжум, обод бўлиб қолди. Анови ўғри хангомалари ҳам энди кўпчиликнинг ёдидан кўтарилган, ўшанда кечалари “қўрқиб” чиққан битта-яримта хуркакроқ жувонларгина эрлари билан уришган-аразлашган чоғларда уни эслаб-эслаб қўяр эди, холос.

Кўп ўтмай отам вилоят марказига ишга олиниб, бир-икки йил шаҳарда яшадик. Бу орада ўзим Тошкентга ўқишга жўнадим. Жийдалида кечган кейинги талай гаплардан хабарим йўқ. Унда-бунда келганимда эшитганларимдан кизиқроғи шуки, Мусаллам кокилдор, қочишга ўрганган кўнгили, бу гал бир дорбозга қўшилиб кетибди. Ҳозир унинг болалари ҳам дорбоз эмиш. Оналарининг хув ўша машҳур сочларини дор қилиб ўрганишгандир-да.

Бу сафар энди Шўро бобомизнинг орияти кўзиб, “ёвни барбод айлашга” зўр берибди-ю, “ватанига қайтишга” улгурмабди – кўп балоларни бошидан ўтказган кекса вужуд, йўлда отдан мункиб, жон таслим этибди.

Тайтув Амалбек қайтиб хотин қилмабди. Афтидан, куйдирмажон кокилдор бир тутам жоду сочи билан унинг нозикрок жойини қаттиқ чандиб кетган.

“Мусалламхон кетиб тўғри қилган ўшанда, – дейди энди чапани Маҳмуд. – Жийдалининг бир гавҳари эди у. Ўзига муносиб, боптароқ эгар босадигани топилмаган-да бу ердан. Биз эса унда ёш эдик, хай эсизгина!”

Узоқ йили бир таъзияда Олма янгани учратдим. Эри Эгамбой яна Эгам бечорага айланиб, талай йиллар бурун ўлиб кетганидан хабарим бор эди. Бир тўда фотиҳачи хотинлар билан дарвозадан чиқаётган экан, дарров танидим. Кўзлари ғилтиллаб қолган, аммо нимасидир сира-сира ўзгармаган. Менга алланечук ёт бир назар ташлаб қўйди. Ўтиб кетаётиб эса аста ёндашиб, “Ҳалиям мушукдан кўрқасизми, укам?” деса бўладими дабдурустан! Донг қотиб қолибман. Эски ғар!

Ҳамма тинчиса тинчигандир, Ўрмон калта сира тек турмади. Туман саркотибининг устидан ёза-ёз қилавериб қамалди. У ёқдан кўп грузинни бошлаб келди. Ўшалар билан ошна тутинибди. Қайдандир Сталиннинг бир оёқли ҳайкалини топдида, янги оёқ ясатиб, ҳовлисининг ўртасига тиклаб қўйди. Сўнг, мамлакатда интизом қолмади деб, “халқлар дохийси”ни оқламоққа киришди. Уддасидан чиқолмади, яна қамалди. Шундай қилиб юра-юра ўлиб кетди. Ҳайкал нима бўлди, билмайман. “Отам сенинг жабрингга қолди, энағар!” деб арақхўр ўғли уни уриб-майдалаб ташлаган дейишади.

Аммасининг соқов қизига тегишиб қўйиб Маймун ҳам қамалди. Соқов қиз бир баҳона, унга тегишганидан биров норози ҳам эмас – туғишган аммасининг қизи, почча ҳатто жон-жон деб турибди, бунинг устига ўзи тутал-туталрок; аслида, касофат Маймун бир жойда ичиб олиб, “Мени билмайсизлар, мен яширин разведкадаман, хув анови ўғрилар орасида мен ҳам бор эдим!” дея оғзин гуллаб қўйган эмиш.

Маймун кўп йиллардан сўнг эси кирарли-чиқарли, савдойроқ бўлиб қайтади қишлоққа. Ўз-ўзидан бориб Қўрғондарадаги яккатуғ мозорни эгаллаб олади. “Шайх”. Қишин-ёзин ўша ерда. Айтмоқчи, уч-тўрт йил бурун у билан бир учрашган ҳам эдик.

“Эркак” деган фильмимизни суратга олгани жой қидириб юриб, дара ёнбағридаги бир тутамгина, аммо роса кўркам чорбоғ устидан чиқиб қолдик. Ёнбағирга яхлит, улкан бир дарахтдек ёпишиб турган ўша гужумзору туғдоназорга яқинлашарканмиз, дара бўйлаб ёввойи ҳайқириқ янгради:

– Гули-гули, гули-гули!

Тошдан тошга энгил сакраб биров биз томон келмоқда.

Маймун! Эғнида унниқиброқ қолган йўл-йўл “телняшка”, бошида куя егандек гардиши тешик-тешик “сомбреро”, биппа-бинойи жинси шим ҳам кийиб олган – унинг нимдошлигию йиртиқ-ямоқлиги баттар замонавийлаштириб турибди касофатни. Қалпоғи остидан “қайнаб” чиққан қопқора жингалак сочларию пўрим чаккасоқолини айтинг!

Яқин келгач, менга кўзи тушдию такқа жойида тўхтади; кейин бирор марта бурилиб қарамади, сўз ҳам қотмади – уч-тўрт оғиз “гаплашган” бўлса режиссёримиз Юсуфжон билан гаплашди.

Юсуфжон бу кимсасиз тоғу тошда ногаҳон учраган ажабтовур зотга тамомила маҳлиё бўлиб қолган, бир у ёғидан ўтиб қарайди, бир бу ёғидан.

– Сиз шу ерда турасизми? – деб сўради у кўзлари ёниб.

– Гули-гули, – деди Маймун дароз қўлларини икки ёнга канотдек ёйиб.

Юсуфжон бизга ўтирилди:

– Нима у – гули-гули?

– Э, бунинг пароли шундай, – деб қўйди Махмуд.

– Гули-гули, зўр-у! – деди Юсуфжон баттар завқ билан.

– Бу ерлар ҳаммаси сизникими?

– Гули-гули.

– Айланиб кўрса бўладими?

– Гули-гули, гули-гули.

Маймун шитоб изига бурилиб кета бошлади. Бизга қарай-қарай Юсуфжон унга эргашди.

Улар аввал чорбоғнинг тумшуғида дўмпайган якка сағана олдига чикиб боришди, кейин дарахтзор оралаб этакдаги (чамаси, бир вақтлар геологлардан қолган, ҳозир Маймуннинг бошпанаси шекилли) ёлғиз қўнқайиб турган ғилдираксиз эски вагонча ёнига тушиб келишди. Бир нафас унинг атрофида ғимирсиб, “гули-гули, гули-пули” килишди-да, сўнгра бизнинг олдимизга қайтишди.

Кетаётганимизда Маймун қўкқисдан менинг енгимдан тортиб, тамоми соппа-соғ овоз билан:

– Ўв, уч-тўрт сўм ташлаб кет, – деб қолди. – Мен бу ерда сувингни кўриқлаб ўтирибман, номард!

Олдинда бораётган Маҳмуд шартта бурилиб, орамизга тушди.

– Давай-давай, марш! – дея хийла қўполлик билан Маймунни итариб ташлаган бўлди.

Эшитиб келаётган экан чоғи, Юсуфжон чўнтагидан нимадир олдию сўқмоқ четидаги тошга бостириб қўйди.

Маймун икки ҳатлаб уни илди-да, қароргоҳига қараб шаталоқ отиб қочди.

– Бекор қилдингиз, Юсуфжон, бу энағарга хайф, – деди Маҳмуд.

Режиссёримиз одатдагидек дарров қизиқиб қолиб, Маймунни суриштира кетди: ким, нима?

Мен Маҳмудга маъноли қараб қўйдим.

– Э, бир савдойи-да, – деб, хайрият, гапни бошқа ёққа буриб юборди тезфаҳм Маҳмуд. Бўлмаса, Юсуфжон “Келинглари, шуни кино қиламиз!” деб туриб олиши ҳеч гап эмас!

Қўл бўйига тушиб борганимизда, Юсуфжон айланиб уни томоша қиларкан, Маҳмуд мени бир четга тортди:

– Анови энағар сувсаганда ҳам, бошқа пайт ҳам шу ерга келармиш...

– Йўғ-э! Ким айтди?

– Кўрганлар бор, оғам! – дея гапга чек қўйди у.

Бу ёғини ҳам кеча келиб Маҳмуддан эшитдим.

Бундан уч ойлар бурун Кўтарма қишлоғидаги қабристондан тобут йўқолади. Бу ҳол ўша маҳаллалик бир кекса новвой қазо қилган куни маълум бўлади. Ҳамма хайрон. Ақл шошадиган ҳодиса! Ноилож қолган маҳалла аҳли шун-

да кўшни Қизилча қабристонидан тобут “қарз” олмаққа мажбур бўлади.

Ёз охирларига келиб, йўқолган тобутнинг дараги чиқади. Қўрғондарада молини ўтлатиб юрган бир чўпон хув яккамозор чорбоғ яқинида уни тасодифан кўриб қолади. Бўш дея хаёл қилиб беихтиёр қопқоғини кўтармоқчи бўлса – очилмасмиш! (Жийдалида шундай – тобут қопқоқли бўлади.) Ичидан сим билан маҳкам чандиб ташланган экан! Бир амаллаб очиб қараса – тамоми жойини мўй босиб кетган бир махлук, кийим-боши билан ётибди!

– Жаноза ўқилдими? – деб сўрадим Маҳмуддан.

– Тўғриси, борганим йўқ. Ўқилса ўқилгандир. Билмайман.

* * *

Бир паскамликдаги хароб, эскича, аммо сердарахт ховлидан чиқиб, дўнгга ўрлаймиз – мошинамиз ўша ерда қолган.

– Хотин-потин қилганмиди шу, Маҳмуд? – деб сўрайман.

– Э, ким ҳам тегарди унга! Лекин боласи кўп! Бундай бир разм солсангиз, ҳар кўчадан битталаб чиқиб келади. Қизик, бари тенгдошдай. Бир йилда бўлган-да. Маймунваччалар!

– Дарвин бўпкетинг-э!

– Уни-буни кўриб, баъзида ўша улкағар Дарвин ҳам ҳақмиди, деган хаёлларга боради одам.

...Қари беҳи остидаги лойсупада уч кишими-тўрт киши гоҳ мудраб, гоҳо бир-бирига эринчокқина сўз қотиб ўтирибди. Қарангки, хув Соли бақироғимиз ҳам шу ерда экан. Кўзида кўшқат кўзойнак, овози ҳам писиллабгина қолган. Мени танимади. Маҳмуд айтганидан кейин жонланиб кетди:

– Яхши одатингиз бор-да, жиян. Каникўлларга келганингизда ҳам худо раҳматли отангиз билан мана шундай таъзия-фотиҳаларга бориб юргич эдингиз, эсимда. Раҳмат. Ўзингизнинг элингиз, қарз-да бу.

– Хў-ў, ўғри келган йили бир кеча сизни кўрқитган экан-а, ука? – деб қолди яп-янги дўппи кийган ўртаяшар

киши менга қараб. – Ҳар сафар телевизордан чикқанингизда шуни эслаб куларди. Соғ вақтларидаги гап-да бу.

– Кимни айтяпсиз, Мардонқул? – деб сўради Соли бақирок: кулоқ ҳам адо бўлган шекилли.

– Бу кишининг ошнаси, Маймун... э, Мўмин раҳматлини эслаяпмиз-да.

– Яна кириб чиқадиган жойларимиз бор эди, – деди Маҳмуд бесабрлик билан фотиҳага кафт очиб.

... – Маҳмуд, бояги хиргойи қилиб тўрда ёнбош ётган бобо ким эди? – деб сўрайман дўнг бошига етганимизда.

– Отаси-да, – дейди Маҳмуд беҳафсалагина. – Дўппи кийган – аммаваччаси.

– Кимнинг отаси? Маймуннинг отаси йўқ эди-ку. Оти-либ кетган.

– Хўш-э! Тағин уч-тўрт йил кўринмаганингизда бизниям танитай қолар экансиз-да! Қамоқдан қайтиб келганига минг йил бўлди-ку! Келиб уйланди, учтами-тўртта бола қилди. Маймунга ўхшаган. Биттаси наркоман. Қолганлари у ёғи Корея, бу ёғи Россияларда ишлаб келиб, шишиб кетган. Ҳали қарамабсиз-да, боғнинг этак тарафидаги қора ойнали қўшқават қасрлар – шуларники!

Ҳозиргина таъзиясидан чикқанимиз Маймун тирилиб кепти деса, мен бу қадар ҳайратга тушмасдим.

– Ростданми?

– Маймуннинг ўлгани рост бўлса, бунисиям ёлғон эмас-дир, жўрам!

– Хув ўша сиру савдолар очилмай кетди-я, Маҳмуд? – дейман хаёлим яна ўтмишга оғиб. – Жийдалини ўғри босганлари...

– Эҳ-хэ, қачонги гап! Ёпиқ қозон ёпиқлигича қолди. Энди кимдан сўрардингиз? Қирқ йиллардан ҳам ошиб кетган бўлса!

– Ҳар қандай сир-асрор қирқ йил ўтса ҳамки, бир кун келиб барибир очилади, дейдилар-ку?

– Нақл-да бу. Очилмайдигани қирқ минг йилдаям жумбоқлигича қолаверади. Бу нақлингиз бирор калаванинг учи-қуйруғи қирқ йил дегандами топилиб қолгану ўшанда тўқилган бўлса ажаб эмас.

Мана шу тоғ-тошда хом сув ичиб улғайган бўлса ҳам
Маҳмуд жўрамизнинг калласи жойида, тўғри айтади у.

Мошинага ўтириб секин пастга жиламиз.

Этакда – Жийдали, жон Жийдали!

Хаёл олиб қочади.

Биргина ариқдан шунча одам сув ичса-я!

Лекин – қанча сир, қанча синоат!

“Гули-гули, – дейман ўзимча, – гули-гули...”

Мошина ҳалиги ҳовлини ёнлаб сойликка қайрилганида
не бир ўй билан қўл чўзиб пешонадаги йўлойнани ўзимга
қаратаман, ниманингдир аломатини ахтаргандек аксим-
га разм соламан. Маҳмуд ажабланган каби бир назар
ташлайди-ю, дарҳол йўлга ўгирилиб олади. Бир мошина
аранг сиғадиган торгина жой: эҳтиёт бўлмасангиз, жарга
қулаб кетиш ҳеч гап эмас.